

Lamed

*List za radoznaće
Izabrao i priredio Ivan L Ninić*

Godina 14

Broj 2

Februar 2021.

Štefan Cvajg

Svet seksa

I ono najneprirodnije je priroda. Ko je ne vidi svugde, ne vidi je nigde kao što treba.

Gete

Što je Sigmund Frojd postao osnivač jedne nauke o seksu, bez koje se danas uopšte ne može, u stvari se dogodilo bez njegove vlastite namere. Ali izgleda da to spada u tajnu zakonitost njegovog životnog toka, što ga put uvek vodi dalje od onoga što je prvo bitno tražio, i otvara mu oblasti u koje se on nikad ne bi usudio svojevoljno da zakorači. Taj tridesetogodišnjak bi se, verovatno, još s nevericom nasmejao da mu je neko prorekao da će on, neurolog, biti taj koji će tumačenje snova i biološku slojevitost polnog života uzdići na stepen predmeta jedne nauke, jer ništa u njegovim privatnim, kao ni u akademskim sklonostima ne ukazuje unapred ni na najmanje zanimanje za tako devijantne krugove posmatranja. Što je Frojd dospeo do seksualnog problema, nije se dogodilo zato što ga je on tražio; on mu je, naprotiv, na misaonoj liniji njegovih istraživanja sam došao u susret.

Dolazi mu u susret, na njegovo iznenadenje, potpuno nezvan i potpuno neočekivan, iz one dubine koju je bio otkrio sa Brojerom. Zajednički su oni, polazeći od histerije, pronašli formulu koja otkriva da neuroze i većina duševnih poremećaja nastaju kad se neki nagon spreči da se rastereti u prvo bitnom obliku i neispunjeno potisne u podsvest. U koju vrstu, međutim, spadaju žudnje, koje kulturan čovek uglavnom suzbija, i koje kao svoje najintimnije i najmučnije za sebe samog krije pred svetom, pa čak i pred samim sobom? Nije dugo potrajalo i Frojd je našao odgovor koji se ne može prečutati. Prvo psihanalitičko lečenje pokazuje potisnute erotске afekte. Isto tako i drugo, a tako i treće. I ubrzo Frojd zna: uvek ili gotovo uvek krivac za neu-

rozu je neki seksualni nagon koji ne može da dostigne objekt svoje požude, pa sada, pretvoren u sputavanje i zaustavljanje, pritiska duševni život. Prvo Frojdovo osećanje kod tog netraženog pronalaska bilo je čuđenje što je jedna tako očigledna činjenica izmakla svim njegovim prethodnicima. Zar ta pravolinijska uzročnost zaista nikome nije pala u oči? Ne, nije nema ni u jednom udžbeniku. Ali onda se Frojd iznenada priseca izvesnih nagovještaja i razgovora svojih čuvenih učitelja. Kad mu je Krobak predao jednu histeričnu ženu da joj leči nerve, on ga je istovremeno diskretno obavestio da je ta žena, zato što je bila udata za impotentnog čoveka, uprkos osamnaestogodišnjem braku ostala nevina i grubo se šaleći dodao svoje mišljenje, sa kojim vrlo fiziološkim i bogougodnim zahvatom bi, u stvari, bilo najbolje lečiti tu neurotičarku. Isto tako je i njegov učitelj Šarko u Parizu, sličnim povodom u razgovoru, odredio uzročnost jednog nervnog poremećaja: „Mais c'est toujours la chose sexuelle, toujours!“ Frojd se čudi. Oni su, dakle, to znali, njegovi učitelji, a verovatno i bezbrojni lekarski kapaciteti pre njih! Ali – tako pita njegova naivna čestitost – ako su to znali, zašto su ga držali u tajnosti i samo u razgovoru, a nikad javno saopštavali?

Ubrzo će mlađi lekar biti energično poučen zašto su se ti iskusni ljudi uzdržavali da svoje znanje iznesu pred svet. Jer tek što je Frojd mirno i objektivno saopštio svoj rezultat formulom: „Neuroze nastaju kad unutrašnje ili spoljašnje smetnje uskraćuju zadovoljenje erotskih potreba u stvarnosti“, sleva i zdesna izbjiga ogorčen otpor protiv njega. Nauka, tada još nepokolebivi zastavnik morala, opire se da tu seksualnu etiologiju javno prizna; čak i njegov prijatelj Brojer, koji ga je sam usmeravao da otkrije tajnu, žurno se povlači iz psihoanalize čim je otkrio kakva je Pandorina kutija ovde uz njegovu pomoć otkrivena.

Nije potrajalo dugo i Frojd je morao da uoči da se s takvom vrstom konstatacija godine 1900.

¹ Ali uvek je posredi seks, uvek!

dodiruje jedna tačka, gde je duša isto kao i telo najosetljivija i najškakljivija, i dataština tog doba civilizacije radije podnosi svako duhovno poniženje nego da je neko podseti na to da još uvek polni nagon u svakom pojedincu i dalje vlada, određujući oblik, i presudno učestvuje u najvišim kulturnim tvorevinama. „Društvo ne veruje u snažnije ugrožavanje kulture nego što je ono koje bi izraslo s oslobođenjem seksualnih nagona i njihovog vraćanja svojim prvo bitnim ciljevima. Društvo, dakle, ne voli da ga podsećaju na taj tugaljivi deo njegovog temelja. Ono se uopšte ne zanima za to da se snaga seksualnih nagona prizna i značaj seksualnog života za pojedinca rasvetli. Ono je, naprotiv, u vaspitačkoj nameri pošlo putem koji skreće pažnju sa čitave te oblasti. Zato ono ne podnosi celokupan rezultat istraživanja psihoanalize i najradije bi ga žigosalо kao estetski odvratan, moralno nepodoban ili kao opasan.“

Taj otpor gledišta čitavog jednog razdoblja već na prvom koraku preprečuje Frojdu put. I u slavu njegove čestitosti ne spada samo to što je odlučno prihvatio borbu, nego što je nju sebi još otežao svojom urođenom bezuslovnošću. Jer Frojd je mogao sve ili gotovo sve što je rekao da izgovori bez mnogo neprilika, da je samo bio spreman da svoju genealogiju polnog života formuliše opreznije, okolišnije, dopadljivije. Trebalo je samo da malim plaštom reči obavije svoja ubedjenja, da ih malo poetski prelakira, i one bi se bez bogzna kakve upadljivosti prokrijumčarile u javnost. Možda bi bilo dovoljno da je divlji nagon falusa, čiju je silinu i udarnu snagu htio da pokaže svetu u njegovoj nagosti, umesto *libido* učtivije nazvao *eros* ili *ljubav*. Jer, današnjim duševnim svetom vlasta eros, tobi, u svakom slučaju, zvučalo platoniski. Ali Frojd, taj zao duh, neprijatelj svake polovičnosti, uzima grube, čoškaste, očigledne reči, nikad podlo ne izbegava jasnost: on upravo kaže libido, požuda, seksualnost, polni nagon umesto eros i ljubav. Frojd je uvek suviše iskren da bi kad piše oprezno opisivao.

„Il appelle un chat un chat“², on sve polne i devijantne stvari naziva njihovim nemačkim prirodnim imenima sa istom neposrednošću kao što geograf naziva svoje planine i gradove, a botaničar svoje biljke i trave. Sa kliničkom hladnokrvnošću on ispituje svako – i ono koje je žigosano kao porok i perverznost – ispoljavanje polnoga, ravnodušan prema provali negodovanja moralista i kriticima užasa stidljivih; on, u neku ruku, sa zapušenim ušima, strpljivo i spokojno prodire u problem koji se neočekivano otvorio i sistematski započinje prvo duševno-geološko ispitivanje sveta ljudskih nagona.

² On mačku naziva mačkom.

Jer u nagonu Frojd, taj mislilac svesno okrenut ovome svetu i duboko antireligiozan, vidi najdonji, užareno tečni sloj našeg unutrašnjeg zemaljskog carstva. Ne želi čovek večnost, po njegovom mišljenju duša ne žudi na prvom mestu za nekim životom u duhu: ona samo nagonski slepo žudi. Univerzalna žudnja je prvi dah svekolikog psihičkog života. Kao telo za hranom, tako duša čezne za uživanjem; libido, ta iskonska želja za uživanjem, ta neutoljiva glad duše, goni je nasuprot svetu. Međutim – i u tome se sastoji Frojdovo pravo prvo bitno otkriće za seksualnu nauku – taj libido u početku nema nikakvu određenu sadržinu, njegov je smisao samo da istera nagon iz sebe i preko sebe napolje. A pošto se, prema Frojdovoj stvaralačkoj konstataciji, duševne energije uvek mogu pomerati, libido svoju udarnu snagu može da usmeri čas na ovaj, čas na onaj predmet. Ne mora se, dakle, požuda događati uvek u uzajamnoj igri između muškarca i žene i žene i muškarca, ona samo slepo goni ka rasterećenju, ona je napetost lûka koji još ne zna kuda cilja, nabujala snaga reke koja još ne poznaje svoje ušće u koje će se izliti. Ona samo goni u susret svom opuštanju ne sluteći kakvom. Ona se može istrošiti i osloboditi u čistim, normalnim polnim radnjama, a isto tako i produhoviti u oplemenjenim delima u umetničkoj i religioznoj delatnosti. Ona se može postaviti pogrešno i postati devijantna, okupirajući svojom žudnjom najneočekivanje objekte, s one strane genitalnoga, i u bezbrojnim međuspojevima potpuno skrenuti prvo bitni polni nagon sa telesne sfere. Od životinjskog parenja pa sve do najfinijih treptaja ljudskog duha ona je u stanju da se preobražava u sve oblike, pri čemu je sama bezoblična i neuhvatljiva, a ipak svuda učesnik u igri. Ali uvek, u svim niskim radnjama i najvišim pesničkim delima ona oslobođa onu jedinu i prvo bitnu želu čoveka sauživanjem.

Sa tom Frojdovom fundamentalnom promenom vrednosti, jednim udarcem potpuno se izmenio stav prema polnom problemu. Pošto je do tada psihologija, ne znajući za sposobnost svih duševnih energija da se preobražavaju, grubo izjednačavala pojam polnoga sa funkcijama polnih organa, seksualnost je za nauku bila objašnjavanje funkcija polnih organa, pa stoga mučna i nečista. Time što Frojd odvaja pojam seksualnosti od fiziološke polne delatnosti, on ga istovremeno oslobođa njegove uskosti i ozloglašenosti kao „niske“ duševno-telesne radnje; vidovite Ničeove reči: „Stepen i vrsta polnosti jednog čoveka dopiru do poslednjeg vrha njegovog duha“, on je otkriva kao biološku istinu. Na mnogobrojnim slučajevima on dokazuje kako se ta najsnažnija napomska snaga čoveka tajanstvenim dalekovodom kroz godine i decenije, rasterećuje u sasvim neočekivanim ispoljavanjima njegovog duševnog života, kako kroz bezbrojne preobražaje i prerušavanja u najčudnijim dopun-

skim radnjama i oblicima, željâ stalno iznova prodire u posebno ponašanje libida. Tamo, dakle, gde postoji neka upadljiva posebnost duševnoga, neka depresija, neka neuroza, neka prinudna radnja, lekar stoga u većini slučajeva mirno može da zaključi da postoji nešto posebno ili čudno u seksualnoj sudbini; onda je njegova dužnost da, shodno metodu dubinske psihologije, bolesnika povede natrag u njegov unutrašnji život do one tačke na kojoj je usled nekog doživljaja nastupilo to odstupanje od pravog, normalnog toka nagona.

Ta nova vrsta dijagnostike sad ponovo dovodi Frojda do jednog neočekivanog otkrića. Već prve psihoanalyze su mu pokazale da se ti seksualni doživljaji neurotičara koji su ga poremetili, nalaze u dalekoj prošlosti, pa ništa nije bilo prirodnije nego ih potražiti u rano doba individue, doba istinski duševno plastično, jer jedino ono što se u doba rasta ličnosti ureže u ploču svesti u nastajanju, koja je još meka i jasno prima, ostaje uvek ono što se ne može izbrisati i što određuje sudbinu svakog čoveka: „Neka niko ne smatra da će moći da preboli prve utiske svoje mладости“ (Gete). Uvek se Frojd, dakle, u svakom slučaju bolesti pipanjem vraća sve do puberteta – ranije doba od toga čini mu se najpre da ne dolazi u obzir: jer kako bi mogli nastati polni utisci pre polne sposobnosti? Potpuno besmislenom mu se čini čak i pomisao da prati seksualni nagonski život preko te granične zone sve do detinjstva, koje, blaženo nesvesno, ne sluti još ništa o napetostima sokova koji nadiru, nadiru ka spolja. Frojdova prva istraživanja zaustavljaju se, dakle, kod muževnosti.

Ali uskoro Frojd, pred mnogim čudnim priznajima, ne može više da se otme saznanju da se kod većeg broja njegovih bolesnika kroz psihoanalizu pojavljuju sa neospornom jasnoćom sećanja na vremenski mnogo ranije, takoreći, preistorijske seksualne doživljaje. Vrlo jasne ispovesti njegovih pacijenata navele su ga na sumnju da i epoha pre muževnosti, dakle, detinjstvo, već mora da sadrži polni nagon ili izvesne predstave o njemu. U toku daljeg istraživanja ta sumnja postaje sve prodornija; Frojd se seća šta dadilja i učitelj znaju da pričaju o takvim ranim manifestacijama polne radoznalosti, i odjednom mu vlastitio otkriće razlike između svesnog i nesvesnog duševnog života potpuno rasvetljava situaciju. Frojd uviđa da nije pubertet doba u kome se polna svest tek iznenada infiltrira u telo – jer odakle bi ona mogla doći? – nego se – kao što je to jezik, taj hiljadu puta veći psiholog od svih školskih psihologa, već odavno divno plastično izrazio – polni nagon se u poluzrelom čoveku samo „budi“, pa je on, dakle, usnuo (sto znači latentan), već odavno morao postojati u dečjem telu. Kao što dete ima u svojim nogama hodanje kao potencijalnu snagu pre nego što ume da hoda, i volju za govorom pre nego što ume da govori, tako je seksualnost – naravno, ne sluteći kakva je svrha njene upotrebe – odavno spremna u

detetu. Dete zna – presudna formula! – za svoju seksualnost. Ono je samo ne razume.

Ovde samo naslućujem umesto da znam: ali sve mi se čini da se Frojd u prvom trenutku morao uplašiti od tog svog otkrića. Jer on ruši odomaćena shvatanja na skoro bogohulan način. Ako je već bila drskost naglašavati duševnu važnost polnoga u životu odraslog čoveka i, kao što svi drugi tvrde: prenaglašavati je – kakav je izazov za društveni moral tek to buntovničko shvatanje i želja da se u detetu, za koje čovečanstvo posloviočno povezuje predstavu apsolutne čistote, slične anđelu i lišene nagona, pronađu tragovi polnog osećanja! Kako, zar i taj nežni, osmehnuti život, nalik na cvet, da već nešto zna o uživanju ili bar sanja o njemu? Takva pomisao na prvi pogled izgleda absurdna, besmislena, bezbožna, čak i nelogična, jer pošto detinji organi nisu sposobni za raspolođavanje, morala bi iz toga izaći užasna formula: „Ako dete uopšte ima neki seksualni život, on bi mogao biti samo perverzan.“ Takve reči izgovoriti u svetu iz 1900. godine značilo je naučno samoubistvo. Ali Frojd ih izgovara. Tamo gde taj neumoljivi istraživač jednom oseti sigurno tlo, tu on svojom snagom, koja dosledno kao nekim zavrtanjem buši i pomicući se postepeno prodire nezadrživo do najdublje dubine. I na svoje iznenadenje, otkriva upravo u najnesvesnijem obliku čoveka, u odojčetu, traženi iskonski i sveopšti oblik nagona za uživanjem, iskovan na najosmišljeniji način. Upravo zato što tamo, na donjoj životnoj granici, još nijedan zrak svetlosti moralne svesti ne osvetljava u dubini nesputani svet nagona, za njega to majušno stvorene, odojče, predstavlja plastičan iskonski oblik libida: uživanje usisavati u sebe, neprijatnosti odbijati od sebe. Odasvud ta majušna ljudska životinja srće u sebe uživanje, iz vlastitog tela i okoline, iz majčinih grudi, iz prsta na ruci i na nozi, iz drveta i tkanine, iz mesa i odeće; nesputano opijena snom, ona žudi da sve što joj prija uvuče u svoje malo meko telo. U tom iskonskom obliku uživanja to beslovesno biće, dete, još ne razlikuje ono kasnije priučeno Moje i Tvoje, ono još ne oseća granice, ni telesne ni moralne, koje mu kasnije postavlja vaspitanje: to anarhično, pansko biće, koje sa neutoljivom požudom želi da uvuče svemir u svoje Ja, privodi sve što je njegovim majušnim prstima dostižno izvoru požude koji mu je jedini poznat, svojim ustima koja sišu (zbog čega Frojd tu epohu naziva oralnom). Nesputano se ono igra svojim udovima, potpuno obuzeto svojom žudnjom koja tepa i siše, odbijajući istovremeno ogorčeno sve što mu ometa to divlje srkanje slično snu. U odojčetu, tom „još-ne-Ja“, tom mutnom „ono“, jedino se univerzalan libido iživljava još bez svrhe i bez objekta. Tu nesvesno Ja još žudno ispija svekoliko uživanje sa grudi svoga sveta.

Taj prvi autoerotski stadijum, međutim, ne traje dugo. Uskoro dete počinje da saznaće da

njegovo telo ima granice; jedan mali zračak zatreperi u tom majušnom mozgu, pojavljuje se prvo razlikovanje između onog spolja i onog iznutra. Tada prvi put dete oseti otpor sveta i mora da sazna da je to spolja jedna sila od koje čovek postaje zavisan. Kazna ga uskoro uči da postoji jedan njemu neshvatljiv zakon, koji ne trpi da se uživanje neograničeno crpi iz svih izvora: zabranjuje mu se da se pokazuje golo, da dodiruje svoj izmet i uživa u njemu; nemilosrdno ga primoravaju da napusti amoralno jedinstvo osećanja i da pravi razliku između izvesnih stvari koje su dozvoljene i drugih, koje nisu. Zahtev kulture počinje da ugrađuje u tog malog divljeg čoveka jednu socijalnu, jednu estetsku savest, jedan kontrolni aparat, pomoću kojeg on može da razdvoji svoje radnje na dobre i zle. I s tim saznanjem mali je Adam prognan iz raja neodgovornosti.

Istovremeno, međutim, iznutra započinje izvensno povlačenje volje za uživanjem: ona u detetu koje raste odstupa pred novim nagonom za samootkrivanjem. Iz onoga „ono“, nesvesno nagon-skog, oblikuje se jedno Ja, a to otkriće svoga Ja znaci za mozak tako jako naprezanje i preokupaciju da se prvobitna panska žudnja za uživanjem zbog toga zanemaruje i stupa u stanje latentnosti. I to stanje bavljenja sobom ne gubi se potpuno kao sećanje u čoveku kad kasnije odraste, kod nekih čak i dalje postoji kao narcisoidna tendencija (što se Frojd izražava), kao opasna egocentrična sklonost da se čovek bavi jedino samim sobom i odbija svaku osećajnu vezu sa svetom. Nagon za uživanjem, koji u odojčetu pokazuje svoj sveopšti i iskonski oblik, postaje u onome koji izrasta u čoveka opet nevidljiv, on se učauruje. Između autoerotskog i panerotskog oblika odojčeta i polne erotike stasalog bića nalazi se zimski san strasti, sumračno stanje, za vreme kojeg se snage i sokovi pripremaju za svrhovito rasterećenje Kad se, onda, u toj drugoj, ponovo seksualno naglašenoj epohi, epohi puberteta, postepeno počne da budi uspavani nagon, kad se libido opet okrene prema svetu, kad opet traži neko posedovanje, neki objekt, na koji će moći da prenese napetost svojih osećanja – i u tom presudnom trenutku biološka volja prirode odlučnim migom upućuje novajlju u prirodan smer rasplođavanja. Očevide promene na telu u doba puberteta ukazuju mladiću i devojci koji sazrevaju na to da priroda nešto namerava sa njima. A ti znaci jasno ukazuju na genitalnu zonu. Oni time pokazuju put za koji priroda želi da čovek podje njime, da bi služio njenoj tajnoj nameri koja ovekovečeju: rasplođavanju. Neće više, kao nekada, u odojčetu libido, takoreći, uživati sam u sebi, igrajući se, nego će se svrsishodno potčiniti neuhvatljivom svetskom planu koji se uvek iznova ispunjava u čoveku koji rađa i u rođenom čoveku. Ako individua shvati i posluša taj zapovednički mig prirode, ako se muškarac u stva-

ralačkom činu pola veže za ženu i žena za muškarca, ako zaboravi sve druge mogućnosti uživanja svog nekadašnjeg sveopštег panskog uživanja, onda je, znači, polni razvoj tog ljudskog bića tekaо ispravno i po pravilu, a njegov individualni nagon dejstvuje u pravcu normalnog, prirodnog cilja.

Taj „dvovremenski ritam“ određuje razvoj čitavog ljudskog polnog života, i za milione i milione se na taj način nagon za uživanjem uključuje bez napetosti u taj pravilan tok: sveopšte uživanje i samouživanje u detetu, težnja za rađanjem u odraslome. Samo se po sebi razume da normalan čovek služi nameri prirode koja želi da ga upotrebi isključivo za svoj metafizički krajnji cilj rasplođavanja. Međutim, u pojedinačnim, srazmerno retkim slučajevima, i to upravo u onima kojima se bavi duševni lekar, postaje vidljiv jedan kobni poremećaj tog pravog i zdravog toka. Izvestan broj ljudi ne može da se odluči, iz nekog razloga koji svaki put treba samo individualno otkrivati, da svoj nagon za uživanjem u potpunosti prevede u oblik koji je priroda preporučila; kod njih libido, polna energija uvek traži sebi neku drugačiju usmerenost od normalne, da bi se oslobodila u uživanju. Kod tih abnormalnih ljudi i neurotičara, usled pogrešnog postavljanja u okviru koloseka doživljaja, seksualna sklonost se premestila na pogrešne šine, i više ne može da se oslobodi te pogrešne usmerenosti. Perverzni ljudi, nastrojeni drugačije, nisu, dakle, prema Frojdovom shvatanju, nasledno opterećeni ni bolesnici, pa čak ni duševni zločinci, nego većinom ljudi koji se kobno verno sećaju nekog drugog oblika sticanja uživanja iz svoje pregenitalne epohе, nekog doživljenog uživanja iz doba svog razvitka, pa sada iz tragične prinude ponavljanja uvek i jedino u tom pravcu traže uživanje. I tako se nesrećne osobe, ljudi kao odrasli sa, zapravo, infantilnim oblicima žudnje nalaze usred života, i usled one prinude sećanja ne nalaze uživanje u polnom opštenju, normalnom za njihovo doba, koje je društvo uvelo kao nešto što se samo po sebi razume; oni stalno žele da taj doživljaj (koji je za njih većinom postao nesvestan) ponovo dožive uživajući, i za to sećanje traže zamenu u stvarnosti. Takav slučaj pverzije, usled jednog jedinog doživljaja u detinjstvu, u literaturi je već odavno klasično ocrtao Žan Žak Russo u svom nemilosrdnom prikazivanju sebe. Njegova stroga i u tajnosti voljena učiteljica kažnjavala ga je često ljutito šibom dok je bio dete, a na svoje vlastito čuđenje, dečak je prilikom tog bola od kažnjavanja od strane svoje vaspitačice jasno osećao uživanje. U stanju latentnosti (koje je Frojd tako veličanstveno utvrdio) on potpuno zaboravlja tu epizodu, ali njegovo telo, njegova duša, ono nesvesno u njemu ne zaboravlja taj doživljaj. Pa kada onda kao sazreo čovek traži zadovoljenje u normalnom opštenju sa ženama, nikad ne dospeva do telesnog

ispunjena. Da bi se mogao sjediniti s nekom ženom, ona mora prethodno da obnovi onaj postupak kažnjavanja šibom, i tako Žan Žak Ruso doživotno plaća ono kobno i devijantno rano buđenje svog seksualnog osećanja neizlečivim mazohizmom, koji ga, uprkos njegovom unutrašnjem protestu, stalno iznova upućuje na onaj za njega jedini oblik uživanja. Perverzni ljudi (tim pojmom Frojd obuhvata sve one koji zadovoljenje uživanja traže na drugom putu, a ne na onom koji služi rasplodavanju) nisu, dakle, ni bolesne ni anarhično samovoljne prirode, koje u svesno drskoj pobuni prekoračuju opšte stavove, nego zarobljenici protiv svoje volje, prikovani za neki doživljaj iz ranog doba, zaostali u nekom infantilizmu, od kojih, uz to, želja za nasilnim suzbijanjem svoje nastrane nagonske želje stvara neurotičare i psihotičare. Da ih osloboди te prinudne usmerenosti, otuda nikada ne može da uspe pravosuđe, koje svojom pretnjom tog nastranog tera još dublje u njegovu unutrašnju zapletenost, a isto tako ni moral, koji apeluje na „razum“, nego jedino duševni lekari, koji, učestvujući u oslobođanju, čini taj prvobitni doživljaj razumljivim bolesniku. Jer jedino samoznanjem unutrašnjeg konflikta – to je Frojdov aksiom u nauci o duši – može se on otkloniti: da bi se čovek izlečio, on mora prethodno da poznaje smisao svoje bolesti.

Svaki duševni poremećaj počiva, dakle, po Frojdu, na nekom većinom erotiski uslovljenom ličnom doživljaju, pa čak i ono što nazivamo nastrojenošću i nasleđem, ne predstavlja ništa drugo do u nerve urezane doživljaje prethodnih generacija; doživljaj je, otuda, za psihanalizu ono što odlučuje o formi svakog oblikovanja duše, i zato ona nastoji da svakog pojedinog čoveka razume uvek samo individualno iz njegove doživljene prošlosti. Za Frojda postoje samo individualna psihologija i individualna patologija: ništa u okviru duševnog životnog prostora ne sme se posmatrati tako što će poći od nekog pravila, od neke šeme, nego se svaki put moraju otkrivati uzročnosti unjihovoj jednokratnosti. To, naravno, ne isključuje da većina raznih seksualnih doživljaja pojedinaca, mada su, naravno, lično obojeni, ipak pokazuju međusobno izvesne tipične oblike sličnosti; kao što u snu bezbroj njih stalno iznova doživljava istu vrstu oblika snova, recimo, san o letenju, san o ispitu, san o proganjanju, shodno tome Frojd smatra da u ranom seksualnom životu treba da se izvesna tipična osećajna nastrojenja smatraju gotovo prinudnim i s posebnom strašću je nastojao da se ti tipični oblici, ti „kompleksi“ otkriju i priznaju. Najčuveniji među njima – a i najozloglašeniji – postao je takozvani Edipov kompleks, koji Frojd čak označava kao jedan od stubova nosača svoje psihanalitičke naučne zgrade (dok meni on ne izgleda nešto više nego onaj potporni stub, koji se po završenoj iz-

gradnji može bez opasnosti ukloniti). On je u međuvremenu stekao tako kobnu popularnost da gotovo i nije potrebno objašnjavati ga opširno: Frojd pretpostavlja da ta kobna osećajna usmerenost, koja se u grčkoj legendi tragično ostvaruje u Edipu, naime da sin ubija oca i poseduje majku, da ta situacija, koja za naše osećanje izgleda varvarska, postoji još danas kao želja u svakoj detinjoj duši, zato je – a to je Frojdova najviše osporavana pretpostavka! – prvo erotsko osećajno nastrojenje deteta uvek usmereno na majku, a prva agresivna tendencija protiv oca. Taj paralelogram sile od ljubavi prema majci i mržnje prema ocu, Frojd smatra da može da dokaže kao prirodnu i neizbežnu grupaciju u svakom detinjem duševnom životu, a uz njega postavlja čitav niz drugih podzemnih osećanja, kao što su strah od kastracije, želja za incestom – osećanja koja su isto tako u prvobitnim mitovima čovečanstva slikovito oblikovana (jer mitovi i legende narađâ, prema Frojdovom kulturno-biološkom shvatanju, nisu ništa drugo do „abreagovani“ snovi i želje njihovog ranog doba). Sve ono, dakle, što je čovečanstvo već odavno odbilo od sebe kao nekulturno, želja za ubijanjem i incest i silovanje, sva ta mračna zastranjivanja svog života u hordi, sve to sevne još jednom kao želja u detinjstvu, tom duševnom prastupnju čoveka: svaka pojedinačna individua mora u svom etičkom razvoju simbolički da ponovi čitavu kulturnu istoriju čovečanstva. Svi mi još i sad nosimo u sebi stare varvarske instinkte, utopljene u našoj krvi, nevidljive zato što su nesvesni, i nikakva kultura ne štiti čoveka u potpunosti od nekog neočekivanog bleska takvih, njemu samom stranih instinkata i žudnji: tajanstveno nas u našem podsvesnome tokovi stalno vraćaju natrag u ona pradavna vremena pre svih propisa i morala. I makar mi uložili svu snagu da taj svet nagona odstranimo iz našeg budnog delanja – to, u najboljem slučaju, možemo učiniti plodnim samo u duhovnom i moralnom smislu, ali se njega ne možemo potpuno oslobođeniti.

Zbog tog gledišta, navodno „neprijateljskog civilizaciji“, koje u izvesnom smislu hiljadugodišnji napor čovečanstva oko potpunog ovladavanja nagonima smatra uzaludnim, neprestano nagašava nepobedivost libida, Frojdovi protivnici su čitavu nauku o seksu nazvali panseksualizmom. On kao psiholog precenjuje, tako ga oni optužuju, polni nagon time što mu priznaje tako nadmoćan uticaj na naš duševni život, a kao lekar preteruje pokušavajući da svaki psihički poremećaj svede jedino na tu tačku i da ga leči polazeći od nje. U tom prigovoru je, po mome osećanju, nejasno pomešano istinito sa neistinitim. Jer, faktički, Frojd nije, doduše, nikad monistički označio princip uživanja kao jedinu duševnu snagu koja pokreće svet. On dobro zna da svaka napetost i svako kretanje – a šta je život drugo do

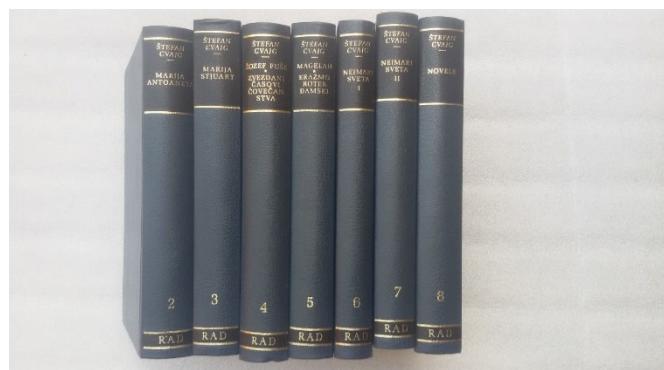
to? – potiču jedino iz *polemosa*, raspravljanja. Zato je on od samog početka libidu, centrifugalnom nagonu, onome što teži da izade iz svoga Ja, nagonu koji traži povezivanje, teorijski suprotstavio jedan drugi nagon, koji najpre naziva Janagonom, zatim nagonom ka agresiji i, konačno, nagonom ka smrti – onaj nagon koji umesto oplođavanja teži uništavanju, umesto stvaralačkome – razaranju, umesto svemiru – ništavilu. Jedino – i to samo u tom smislu, njegovi protivnici ne greše u potpunosti – Frojd nije uspeo da taj protivnagon prikaže sa tako ubedljivom i slikovitom snagom kao seksualni nagon: carstvo takozvanih Ja-nagona ostalo je u njegovoj svetskofilozofskoj slici prilično zasenčeno, jer tamo gde Frojd ne vidi sasvim jasno, svuda, dakle, u čisto spekulativnom prostoru, njemu nedostaje ona divna plastičnost njegove sposobnosti prikazivanja koja razgraničava. Verovatno je da u njegovom delu i njegovoj terapiji preovlađuje izvesno precenjivanje seksualnoga, ali to jako naglašavanje bilo je istorijski uslovljeno prečutkivanjem i potcenjivanjem seksualnoga, koje su drugi dece-nijama sistematski primenjivali. Preterivanje je bilo potrebno da bi se vreme pridobilo za tu misao; i time što je silom probio branu prečutkivanja, Frojd je diskusiju tek pokrenuo. U stvarnosti, to mnogo napadano prenaglašavanje seksualnoga nikada nije predstavljalo istinsku opasnost, a ono čega je od preterivanja bilo u prvim pokušajima, davno je savladao večiti regulator svih vrednosti: vreme. Danas, pošto je prošlo dvadeset i pet godina otkako je Frojd započeo svoja izlaganja, može i onaj najplašljiviji da bude miran u pogledu toga da svet, zbog našeg novog, poštenog, boljeg i naučnijeg znanja o problemu seksualnosti, ni-pošto nije postao seksualniji, polno pomamniji i amoralniji, nego je, naprotiv, Frojdova nauka samo ponovo osvojila jedno duševno dobro koje je prethodna generacija svojim moralnim čistunstvom bila izgubila: oslobođenost duha od svega telesnog. Jedno čitavo novo pokolenje je naučilo – a i u školi ga već tome uče – da se ne kloni unutrašnjih odluka, da ne skriva najvažnije, najličnije probleme, nego da samo od sebe postane svesno, što je moguće jasnije, upravo opasnosti i tajanstvenosti unutrašnjih kriza. U svakom znanju o sebi, međutim, već se nalazi i sloboda prema sebi samom, i nesumnjivo će se taj novi slobodniji polni moral za buduće drugarstvo polova pokazati moralno više stvaralačkim nego stari moral prečutkivanja, a to da ga je uklonio i prečistio, spada u neosporne zasluge tog smelog i slobodnog čoveka. Uvek celo jedno pokolenje za svoju spoljašnju slobodu ima da zahvali unutrašnjoj slobodi jednog pojedinačnog čoveka, uvek svaka nova nauka započinje sa jednim kao Prvim, koji je učinio da svi ostali postanu svesni tog problema.

Poglavlje iz knjige: Štefan Cvajg, *Sigmund Frojd*
Prevela sa nemačkog Dušica Guteša
Gradac, biblioteka Alef, 2019.

Štefan Cvajg (Stefan Zweig; Beč, 1881 – Petropolis, 1942) austrijski pisac, dramaturg, novinar i biograf. Na vrhuncu svoje književne karijere, tokom 1920-ih i 1930-ih, bio je jedan od najpopularnijih književnika na svetu.

Štefan Cvajg

Izabrana dela Štefana Cvajga,
Izdavač Rad, Beograd

Cvajgovi memoari predstavljaju i memoare jednog prohujalog vremena. Reč je o jednoj od najupečatljivijih autobiografija napisanih u ljudskoj istoriji

Miljenko Jergović

Čačanski fanatic

Priznajem, sa velikim iznenadenjem sam ovih dana ugledao da je neverovatni urednik i knjiški tragalac Branko Kukić, kojeg je jedan pisac sa mnogo razloga nazvao – čarobnjak iz Čačka, u svom nezavisnom izdanju, objavio knjigu Andrea Žida “Jesenji listići”, edicija Alef Gradac, sa francuskog prevela Ljiljana Cvjetić Karadžić.

Knjigu čine 33 listića, nastalih u velikom vremenskom rasponu između 1925. i 1948. a prvi put je kao celina objavljena u Francuskoj 1949. među poslednjim izdanjima ovog pisca. Nema sumnje, Žid je tokom svih tih godina, usredsredio svoju pažnju na ambicioznije celine, među kojima je njegov čuveni “Dnevnik”, koji je iste godine objavljen u trotornom izdanju (Galimar), pokrivši šest decenija piševo života i stvaralaštva (1889-1949). Objavio je i tri zamašna toma prepiske sa najvećim piscima tog vremena.

Sređujući svoju arhivu Žid je našao tekstove pisane raznim povodima, predgovore, odgovore na ankete, saopštenja sa važnih međunarodnih skupova, beleške sa memoarskom podlogom. I konačno je rešio da to objavi kao celinu. Na veliku čitalačku sreću.

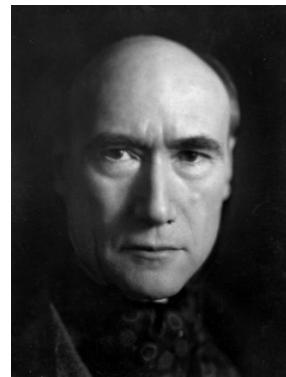
Iako nastali u različitim povodima, prigodnim situacijama, nekad samo kao uzgredna glosa, svi ovi zapisi ponovna su potvrda piševe ogromne duhovne radoznalosti, njegove potrebe da se neprekidno ispituju mogućnosti čovekove lične slobode i samopotvrđivanja. Novi dokazi kako se Žid uključuje u moćnu tradiciju francuskih moralista, u rasponu od Montenja, Paskala, Voltera, Dekarta, Stendala, Flobera, da pomenem samo neke. A biti moralista ovog reda ne znači držati se (kao pijan plota) propisanih ili samozadatih moralnih normi i kanona, jer to valja prepustiti crkvi i zakonodavcima. Mimo toga, reč je o zadatku da se postavljaju najosetljivije dileme, da se ulazi u, metaforom rečeno, duhovna minska polja, da se izlaže opasnosti bežanja od jučerašnjih otkrića i naslednih formula.

Evo jednog primera. Više puta u ovim listićima Žid se vraća preispitivanju poruka koje se mogu izvući iz biblijskih jevanđelja i starohelenske mitologije. Govoreći o važnosti i značenju Hristove žrtve, on kaže da između Hrista kojeg je izdao njegov Otac, i Prometeja (koji je ljudima otkrio vatru, i zbog toga zadobio kaznu bogova sa Olim-

pa, dok mu prikovanom za stenu orlovi kljucaju jetru), on se opredeljuje za Prometeja.

I takvih jeretičnih tvrdnji ima slijaset. Kao dete, vaspitano u strogoj protestanskoj tradiciji, opredelio se da ne sledi nijednu crkvu, zemaljsku ili nebesku (bio to Vatikan ili Kremlj).

Već prva dva teksta, “Proleće” i “Mladost”, upućuju čitaoca da se unutar, iza putopisno-memoarskog narativnog iskaza, nalazi težnja da se u prirodi otkriju skrivene poruke, epifanije koje ukazuju da je čovek samo zrnce u bezdušnom svemiru. A onda je tu zapis “Moja majka”, očekivali bismo nešto od slatke ili gorke nostalгије, ali, gle čuda, hladan analitički postupak otkriva kako je dečak u ranom detinjstvu otkrio jednu majčinu nedoslednost. Psihoanalitičari bi rekli, evo ga, naslućuje se alibi za kasniju piševe sklonost prema lepim marokanskim dečacima, no time se ne može poreći piševo majstorstvo, kojim će kasnije ispisati zbirku priča “Imoralist” ili roman “Uska vrata”.

Andre Žid,
Foto:Roger-Viollet / Roger Viollet / Profimedia

Pišući o znamenim piscima (Gete, Tomas Man, Rembo) ili manje znamenim, Žid je uvek zanimljiv i privlačan, ponekad uz anegdotu koja nikad nije zlobna ili nadmena. Nije nevažno da je ovde reč o starinski negovanom rukopisu, uvek oplemenjenom lakom ironijom i divljenjem za stvaraoce koji svojom stazom idu sa ubeđenjem ili stavom koji ne mora da nam bude blizak. Kao da nam mudro poručuje, na šta bi licio ovaj svet ako bismo se zanimali samo za one koji su naš odraz u ogledalu!

U kratkom zapisu “Džozef Konrad” Žid nam opisuje posetu piscu koji se povukao u svoju životnu krletku, posle silnih godina lomatanja po morima kao kapetan trgovackog brodovlja. Evo kako nam otkriva piševe tajnu: “Konrad je nerado govorio o svojoj prošlosti: neka vrsta stida, gnušanja prema sebi, zadržavala je, ometala njegovo poverenje. Njegove mornarske uspomene su bile za njega samo radni materijal i pošto se tu umešala umetnička potreba i primorala ga da izmesti, da obezliči i odstrani od sebe putem romaneske priče sve što je bilo lično, kako u knjigama, tako i u razgovoru, on je bio neobično

nevešt u direktnom kontaktu; osećao se svoj samo u romanesknoj priči.“

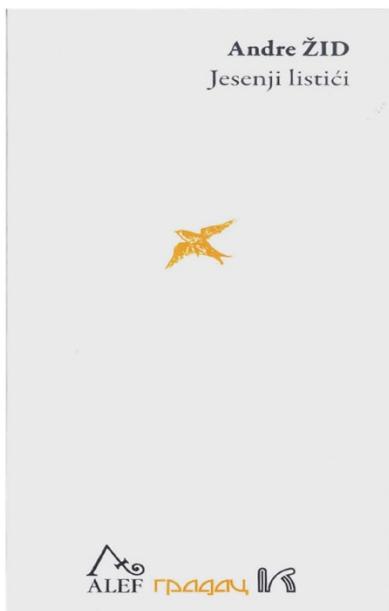
Samo autentičan pisac je mogao da ovako obeleži stvaralačku stazu klasika koji je progovorio iz “srca tame“.

U drugom, sličnom pokušaju, evo kako Žid crta duhovni profil pisca čije ime nam ne govori ništa: “Mudrost kao u Montenju, pa čak kao u Sanči Pansu omogućavala mu je da da bude oprezan prema fanatizmima. Njegova odanost proleterskoj stvari je bila utoliko čvršća zato što nije podrazumevala zaslepljenost. Isto tako, čuvao se da ga prijateljstvo ne dovede do popustljivosti. U njegovim kritičkim osvrtima, koji su pokazivali jednu finu visprenost, dešavalo se da su najemotivniji pristupi bili u isti mah i najoštiri. Imao je izuzetno osetljivu dušu, video sam ga kako se mnogo i dugo zalaže oko nekoga, ako je to prijatelj koga je bio povredio“.

Pri kraju knjige se nalaze dva Izmišljena intervjua, sebi postavlja teška i ne uvek prijatna pitanja. I tu je ponovo dotakao tajnu i protivrečnosti četiri Jevangelja. Vatikan je mnogo zakasnio, samo nekoliko vekova.

Ali nisu zakasnili svi oni koji se posvete ovoj jedinstvenoj lektiri.

TV Nova/KULTURA
15. Avg. 2020

Milan Vlajčić:

Nobelovac na nišanu Vatikana

Francuskog književnika i intelektualca Andrea Žida (1869-1951) kritika njegove zemlje je još za njegova života proglašila najvećim piscem stoleća (malo su preterali, ipak je to važilo samo za prvu polovinu, o preostalom delu veka postoje i druga mišljenja). Dodeljena mu je Nobelova nagrada za književnost 1947, koju je prihvatio bez mnogo buke, jer je to očekivao mnogo ranije, a ne deset godina posle prijatelja i saborca Rožea Martina di Gara. Godine 1909. pokrenuo je najcenjenijiji književni časopis "La nouvelle revue française" (Nova francuska revija), i vodio ga je četiri desetleća.

Roman "Kovači lažnog novca" (1925) kritičari su označili kao najbolji roman između dva rata. A roman "Podrumi Vatikana" (1914) je u jezgru priče, sa elementima anti-romana, imao neobičnog junaka Lafkadija, koji je piscu omogućio da najavi anarhičnu filozofiju "bezrazložnog čina". Nekoliko decenija kasnije, glavni lik Kamijevog "Stranca" nam se ukazuje sledbenik Židovog buntovnika. Bio je Žid neprikosnoveni arbiter književnog ukusa i merila, ujedno sporan i kontroverzan zbog svojih stavova o seksualnim slobodama (bio je deklarisani homoseksualac), o fašizmu i komunizmu.

Početkom tridesetih posetio je francuske kolonije Kongo i Čad, objavivši putopise sa oštrom kritikom surovog, eksplotatorskog ponašanja kolonizatora. Podržao je Špansku republiku koja je pala pod udarima udruženih evropskih fašista. Bio je komunista (bez uzimanja partijske knjižice). Sa vodećim sovjetskim piscem Maksimom Gorkim vodio je intenzivnu prepisku početkom tridesetih, a 1936. odazvao se njegovom pozivu da poseti Moskvu kao levičarski intelektualac. Stiže 17. maja 1936, ali dan kasnije Gorki iznenada umire. Na Crvenom trgu, ispod zidina Kremlja, 19. maja na sahrani se govorom od Gorkog opršta Andre Žid, a postoji istorijski fotos: uz Žida stoje Staljin, Molotov, Bulganjin...

Francuski pisac sledećih nedelja obilazi zemlju (kao provereni Hazjajinov gost), razgovara sa sovjetskim kolegama, pokazuju mu zvanične uspehe prve zemlje komunizma, ali Žida nije lako obmanuti: po povratku objavljuje dnevničku knjigu "Povratak iz SSSR 1936", u kojoj oštro kritikuje staljinističku vlast zbog nedostatka demokratskih i ljudskih prava, prikazuje klasne podele, a posebno, ukidanje stvaralačkih sloboda, atmosferu straha i bednog poslušništva.

Ova knjiga je najpre izazvala neviđenu buru i pometnju među francuskim levicarima. Francuska KP osuđuje knjigu, ali će se tri godine kasnije naći

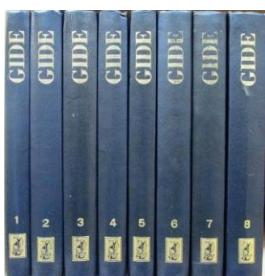
pred nerešivom zagonetkom, kad Hitlerova Nemačka i Staljinova država, posle "tajnog pakta o većitom prijateljstvu", raskomadaju Poljsku, između 1. i 16. septembra, čime je zvanično započet Drugi svetski rat.

Ali, posle Židove smrti, sledi novo iznenadenje: Sveti kancelarija Vatikana, naslede nekadašnje Inkvizicije, stavila je celokupna Židova dela (*opera omnia*) na svoju čuvetu listu zabranjenih knjiga (*Index librorum prohibitorum*). Čista besmislica, jer su te knjige poodavno zauzele mesta u bezbrojnim javnim i kućnim bibliotekama i postale deo zvaničnog kanona nacionalne kulture. Jedan poznati pisac je duhovito primetio da je ova odluka namerno donesena posthumno, kako bi se osjetila mogućnost da pisac odgovori svetim ocima.

U novoj Jugoslaviji Žid je izdašno objavlјivan, uživao je naklonost izdavača i prevodilaca (Mladen Leskovac, Marko Ristić, Živojin Živojinović, da izdvojim samo neke). Odabrana dela su objavljena u sedam tomova (izdavač *Otokar Keršovani*, 1980). I jedino unutar ovog izdanja je pod brojem 6 objavljeno "Putovanje u SSSR, 1936"). Ova dragocena knjiga nikad nije objavljena u srpskom izdanju. O važnosti Židovog svedočenja govori podatak da su i dvadeset godina posle njenog pojavlјivanja vodeći intelektualci levice, poput Luja Aragona i Žan-Pola Sartra, imali mnogo razumevanja za zemlju "sjajne zore komunizma" i Staljinov gulag. Sve dok ih 1956. nije otreznio upad ruskih tenkova u Budimpeštu. Bilo je krvi do kolena.

Nakon *Nolitovog* izdanja Židovog "Dnevnika" (u izboru i prevodu Živojina Živojinovića 1982, u tiražu, obratite pažnju, jer danas se takve knjige objavljuju u 200 ili 300 primeraka, od šest hiljada, brzo nestalo), nisam primetio da je iko objavio nešto od ovog pisca. Kao da je zavladalo neko zatišje, došle su za kulturu nesrećne godine, nema više pouzdanog izdavačkog plana ni brige o klasičnim delima koje valja čitati makar na univerzitetu.

TV Nova/KULTURA
30. novembar 2020.

Otokar Keršovani, 1980

¹ Pored Ignjata Šлага, proučavanjem istorije Jevreja u Beogradu bavio se i Bogumil Hrabak, Up: Hrabak 2009: 22-441.

Milica Rožman

Ženi Lebl i počeci istraživanja jevrejske umetnosti u Srbiji

Jevrejska umetnost u Srbiji predstavlja jedan od nedovoljno istraženih i potisnutih naučnih problema. Pod pojmom jevrejska umetnost sa aspekta vizuelne kulture podrazumeva se pre svega proučavanje istorije Jevreja, njihovog načina života, verskih i kulturnih ustanova, ali i to kako su Jevreji učestvovali u kreiranju vizuelne kulture Balkana. Za potpunije razumevanje jevrejske umetnosti i vizuelne kulture u Srbiji, potrebno je sagledati i proučiti period od njihovog doseljavanja, ali i to kako se jevrejska zajednica vekovima formirala na našim prostorima.

Proučavanje jevrejske umetnosti i vizuelne kulture u Srbiji na različite načine započeto je kroz radove savremenih istoričara, istoričara umetnosti, naučne monografije i periodične stručne publikacije koje se bave ovim naučnim pitanjem. Jedno od prvih monografskih proučavanja o istoriji Jevreja u Srbiji, tačnije Beograda, vezuje se za Ignjata Šлага¹, izdato je 1926. godine. Šlang je u ovoj monografiji pokušao da prouči život Jevreja u Beogradu, ali i prilike i pojave koje su se dešavale van Beograda, u periodu od Srednjeg veka do Prvog svetskog rata. Ova monografija, objedinila je staru jevrejsku literaturu i arhivsku građu, sa ciljem da prikaže kakav su život vodili i kako su se probijali Jevreji u Beogradu, od njihovog doseljavanja pa do prvih decenija XX veka. Predstavljala je jedan celokupan prilog poznavanju Jevreja u Beogradu, ali ujedno i podsticaj za nova istraživanja o jevrejstvu u Srbiji. Iako je ova monografija objavljena u međuratnom periodu, ona je u srpskoj istoriografiji dugo bila jedina polazna tačka u metodologiji istraživanja jevrejske umetnosti i vizuelne kulture.

Počeci istraživanja jevrejske umetnosti u Srbiji, neraskidivo su povezani sa imenom Ženi Lebl. Rođena je 20. juna 1927. godine u Aleksincu. Početkom 1933. godine porodica Lebl se vratila u Beograd. Ženi Lebl je 1937. godine završila osnovnu školu i upisala se u Prvu žensku realnu gimnaziju. Početkom decembra 1941. godine jevrejske žene i deca iz Beograda odvedeni su u logor Staro sajmište i ubijeni. Ženi je, uoči odvođenja, pobegla u Niš kod svoje nekadašnje vaspitačice Jelene Glavaški i kod vlasti se predstavila kao Jovanka Lazić iz Sombora. Međutim, bile

su izdate i uhapšene. Jelena je streljana, a Jovanka, kao maloletnica, upućena je na prinudni rad u Nemačku gde je i pod novim imenom uhapšena i osuđena na smrt. Očekujući izvršenje smrte kazne, u zatvoru u Berlinu je dočekala oslobođenje i vratila se u Beograd.

Nakon toga, po završetku srednje škole u Beogradu, upisala je Pravni fakultet i uporedo s tim počela je da radi kao novinarka „Politike“. Krajem 1948. godine je uhapšena i provela je dve i po godine u zatvorima u Glavnjači, Ramskom ritu, Zabeli, Svetom Grguru i Golom otoku. Nakon toga, 1954. godine Ženi Lebl seli se u Izrael, gde je živila i radila sve do svoje smrti.

Ženi Lebl bavila se istraživanjem istorije Jevreja na tlu bivše Jugoslavije, naročito u Srbiji i Makedoniji. Objavila je nekolicinu članaka, a pored toga i dvadeset dve knjige na srpskom, engleskom i hebrejskom jeziku.²

Istoriju Jevreja Vardarske Makedonije obradila je u monografiji „*Plima i slom*“. Ova monografija predstavlja prvo istraživanje o Jevrejima na prostoru bivše Jugoslavije i ujedno prvu studiju koju je Ženi Lebl napisala. Monografija „*Plima i slom*“ izdata je 1986. godine na hebrejskom jeziku, dok je drugo izdanje štampano na srpskom 1990. godine. Nakon izvršenog višegodišnjeg istraživanja po arhivima i bibliotekama nastale monografije posvećenje Jevrejima u Srbiji: *Do „konačnog rešenja“ Jevreji u Beogradu 1521-1942*, *Do „konačnog rešenja“, Jevreji u Srbiji i Jevreji u Pirotu*.

Pored knjiga koje su objedinile istoriju Jevreja u Srbiji, Ženi Lebl je objavila tri knjige koje su obradile ličnu istoriju kroz koje je na indirektan način predstavila sudbinu jednog naroda. U knjizi „*Odjednom drukčija, odjednom druga*“ Ženi Lebl predstavlja vreme Drugog svetskog rata, obuhvatajući nekoliko godina pre i nakon izbijanja rata. Dok je u knjizi *Dnevnik jedne Judite* Ženi Lebl opisala prvu godinu Drugog svetskog rata, kroz ovu knjigu je predstavila i dogodaje iz porodične istorije. I na kraju, treću knjigu, „*Ljubičica bela: Vic dug dve i po godine*“, Ženi Lebl je posvetila stradalnicama Golog otoka. U ovoj knjizi predstavila je dve i po godine njenog boravka u zatvorima u Jugoslaviji. Povodom pedesetogodišnjice stvaranja nove države Izrael nastala je knjiga „*Juče, danas – doprinos Jevreja iz bivše Jugoslavije Izraelu*“. Ova knjiga napisana je na inicijativu Jevreja sa prostora bivše Jugoslavije u Izraelu, i u

njoj je Ženi Lebl popisala Jevreje koji su svojim delovanjem ostavili značajan doprinos u Izraelu. Za svoja dugogodišnja istraživanja o jevrejskoj vizuelnoj kulturi, nagrađena je sa dvadeset i dve nagrade na konkursima Saveza jevrejskih opština Srbije. Preminula je 20. oktobra 2009. godine i sahranjena u Jerusalimu. U znak sećanja na nju zasađen je jedan gaj u Izraelu, dok je na konkursima Saveza jevrejskih opština Srbije prva nagrada nazvana njenim imenom.

Metodološki postupak istraživanja kod Ženi Lebl, pre svega se zasniva na primarnom prikupljanju arhivske građe, kao i na prikupljanju dokumentacije jevrejskih porodica, verbalnih opisa, ali i artefakata vezanih za jevrejsku vizuelnu kulturu. Metodološki postupak proučavanja koji je Ženi Lebl primenila se oslanja na multidisciplinarni pristup koji je karakterističan za kulturno-istorijske i istorijsko-umetničke studije, samim tim metodologija istraživanja podrazumeva kontekstualizaciju jevrejske umetnosti u odnosu na kulturno-istorijske prilike.

Kao što je već spomenuto, Ženi Lebl se nalazi među istaknutim proučavaocima za koje se vezuju počeci istraživanja jevrejske umetnosti u Srbiji, i kroz dosadašnji rad ona je najpotpunije obradila ovaj naučni problem. Istraživajući o istoriji Jevreja u Srbiji, Ženi Lebl je sagledala i proučila zakone koji su se odnosili na Jevreje u Srbiji, zatim kakav je bio njihov položaj u javnoj sferi, kao i pozicioniranje u srpskom društvu, potom i kulturni model u kome se nalaze. O različitosti kulturnih modela i njihovom dugom trajanju u svesti i običajima, najbolje govore susreti sefardskih i aškenaskih Jevreja početkom XX veka, koji su se međusobno prepoznavali kao drugi, bez obzira na istu religiju i etničko poreklo.³ Za Jevreje koji žive na teritoriji Srbije, to je podrazumevalo proces od oslobođanja osmanske vlasti, prolaz kroz stvaranje i izgradnju države, život u Kneževini, potom Kraljevini, kao i funkcionisanje nakon promene dinastičkih režima početkom XX veka, sve do formiranja Kraljevine Jugoslavije.⁴

Prvi deo dvotomnog rada *Do „konačnog rešenja“* posvetila je Jevrejima u Beogradu. U ovoj monografiji, Ženi Lebl obuhvatila je period od doseljavanja 1521. do stradanja u Holokaustu 1942. godine, i na taj način doprinosi najcelovitiji prikaz istorije Jevreja u Beogradu. Primarno se služila istorijskim pristupom, obradivši život Jev-

² Ženi Lebl objavila je sledeće knjige na srpskom, engleskom i hebrejskom jeziku: *Plima i slom: iz istorije Jevreja Vardarske Makedonije* (hebrejski 1986, srpski 1990, engleski 2008), *Ljubičica Bela: Vic dug dve ipo godine* (srpski 1990. i 2009, hebrejski 1993); *Dnevnik jedne Judite, Beograd* (srpski 1990); *Jevrejske štampane knjige u Beogradu 1837-1905.* (srpski 1990); *Jerusalmski muftija* (srpski 1993, 2003, hebrejski 1996, engleski 2007); *Jevreji iz Jugoslavije - ratni vojni zarobljenici u Nemačkoj:*

Spomen - album, pola veka od oslobođenja 1945-1995 (hebrejski, srpski i engleski 1995); *Odjednom drukčija, odjednom druga* (hebrejski 1998, 1999, srpski 2008); *Juče, danas – doprinos Jevreja iz bivše Jugoslavije Izraelu* (hebrejski i srpski 1999); *Do „konačnog rešenja“: Jevreji u Beogradu 1521-1942* (srpski 2001, 2015, hebrejski 2006, engleski 2007); *Da se ne zaboravi* (srpski 2008).

³ Dautović (2012): 65., Popović (2009): 95-107.

⁴ Lebl 2001: 143-193., Dautović (2012): 65.

reja pod Turcima i Austrijancima u Beogradu, potom donosi prikaze o načinu života, njihovim verskim i kulturnim ustanovama, i na kraju predstavlja jedan od najcelovitijih prikaza o stradanju Jevreja tokom Drugog svetskog rata. Koristi pre svega metodološki pristup koji je zasnovan na istorijskom, socio-političkom i kontekstualnom istraživanju kulturne istorije. Pored istorijskog konteksta, koji je nezaobilazan i veoma važan u istraživanju jevrejske umetnosti i vizuelne kulture u Srbiji, obradila je i druge kontekste, kao što su verski, kulturni, funeralni i politički. Prikazavši biografije vrhovnih rabina, jevrejsko bračno право, beogradske sinagoge, pogrebne običaje, razvoj funeralnih prostora, obradila je sve značajne kontekste koji su veoma važni za buduća proučavanja. Takođe, na osnovu opisa i publikovanog vizuelnog materijala beogradskih sinagoga, Ženi Lebl pruža dragocene podatke za dalja istraživanja jevrejske umetnosti. Bibliografija za monografiju je prilično obimna, ali imajući u vidu njen pionirski rad na ovom polju, te vreme i okolnosti u kojima je pisala jevrejsku istoriju, proces navođenja literarnih i arhivskih izvora nije uvek dosledan što bi moglo da predstavlja problem budućim istraživačima, kao što i usmeno kazivanje može biti nepouzdano, ali se u najvećoj meri može smatrati dragocenim. Monografija *Jevreji u Beogradu* nastala je kao rezultat višegodišnjih istraživanja. Ženi Lebl u ovoj monografiji je objedinila arhivsku građu, responde, putopisnu literaturu i antijevrejsku literaturu. Jedan od glavnih izvora za istoriju Jevreja i jevrejskih zajednica širom Evrope je obimna rabińska literatura pitanja i odgovora, poznata pod nazivom *response*. Pored primarno prikupljene građe, njene analize i interpretacije, Ženi Lebl u monografiji prati život jevrejske zajednice od njениh početaka pa do stradanja u Holokaustu. Jevrejska zajednica u Beogradu bila je smeštena na Jaliji, priobalnom području uz Dunav. To je bio prostor unutar beogradskog podgrađa, koji je bio u blizini najvažnije ulice Zereka i turske mahale.⁵ O beogradskim Jevrejima postoji mnogo podataka zabeleženih po raznim hebrejskim spisima i responsama. Iz raznih responsa koje Ženi Lebl koristi, kao veoma važne izvore, može se naći niz podataka o detaljima mahale, potom o izgledu kuća i njenih dvorišta, kao i o životu u njima. Prvi pisani izvori o doseljavanju Jevreja u Beograd, vezuje se za period vladavine osmanske imperije i tada su se uglavnom doseljavali sefardski Jevreji. Dok su se aškenaski Jevreji u Beograd doselili u periodu XVII veka, ali se njihov broj povećavao u XVIII veku, kada je Beograd bio pod Austrijancima, u periodu od 1717. do 1739. godine, i ponovo od 1789. do Svištokskog mira 1791. godine. Aškenaski Jevreji su se najviše doseljavali u Beograd

za vreme vladavine kneza Miloša, koji nije imao samo dobre odnose sa lokalnom jevrejskom zajednicom, već je pozivao i jevrejske zanatlje iz inostranstva da se dosele. Ove dve zajednice, u Beogradu su egzistirale potpuno odvojeno, o čemu svedoči osnivanje odvojenih opština u XIX veku, ali i to da su sefardska i aškenaska zajednica imale zasebne sinagoge i groblja.

Kao što je već rečeno, na osnovu publikovanog vizuelnog materijala i opisa beogradskih sinagoga, Ženi Lebl je pružila neozaobilazne podatke koji su važni za proučavanje jevrejske umetnosti u Beogradu. Prva sinagoga na Jaliji, podignuta je verovatno odmah po doseljavanju sefardskih Jevreja u Beograd. Ne zna se tačno kada je sinagoga podignuta, ali postoje podaci da je jevrejska zajednica, polovinom XVII veka, želeta da podigne novu sinagogu, jer stara sinagoga nije mogla da primi broj Jevreja koji se tada nalazio u gradu. Beogradski Jevreji nisu dobili dozvolu sultana za podizanje nove sinagoge zato što u periodu vladavine osmanske imperije nije bilo dozvoljeno podizanje novih sinagoga, ali je odnos vlasti prema prepravci postojećih verskih objekata bio prilično liberalan. U periodu austrijske okupacije Beograda od 1688. do 1690. godine, kada je jevrejska zajednica odvedena u ropstvo, uništena je i prva beogradска sinagoga. Beogradski Jevreji, vratili su se u grad, tek po povratku Osmanlija. Verovatno su Turci u tom periodu shvatili da u ovom slučaju treba zaobići zabranu i dozvoliti beogradskim Jevrejima da podignu novu sinagogu, te je krajem XVII veka podignuta sinagoga El kal vježo parallelno sa Jevrejskom ulicom, koja je bila ucrtana u gotovo sve planove iz tog doba.⁶ Pored sinagoge El kal vježo, 1886. godine podignuta je sinagoga El kal Nuevo, ali o ovoj sinagogi ne postoje detaljniji opisi, zato što je ona srušena u Prvom svetskom ratu. Sinagoga sve češće postaje izraz ekonomске stabilnosti i moći jevrejske zajednice. Kao primer monumentalne sinagoge može se navesti primer sinagoge Bet Jisrael koja podignuta u Beogradu početkom XX veka. Kamen temeljac položio je kralj Petar I Karađorđević 10. maja 1907. godine. Projekat za sinagogu izradio je arhitekta Milan Kapetanović i podignuta je u mavarskom stilu. Sinagoga Bet Jisrael postojala je u periodu od 1908. do 1944. godine, kada je uništena u Drugom svetskom ratu.⁷ Nakon Prvog svetskog rata, povećavao se broj aškenaskih Jevreja, stoga je aškenaska jevrejska opština želeta da podigne sinagogu koja bi zadovoljila potrebe njihove zajednice. Kamen temeljac položen je 15. juna 1924. godine, a svečano osvećenje sinagoge obavljen je 1926. godine, kada je završeno uređenje enterijera. Ne zna se ko je tačno izradio projekat za aškenasku

⁵ Makuljević (2010): 199-212. , Makuljević 2015: 137.

⁶ Lebl (1997): 80-101. Up: Lebl 2001: 225-241.

⁷ Više o sinagogi Bet Jisrael vidi u: Nedić (2003): 299-308.

sinagogu⁸, ali je nadzorni inženjer bio Milan Šlang. Aškenaska sinagoga u Beogradu i danas je zadržala svoju prvo bitnu namenu.

Pored sinagoga koje su veoma važne za proučavanje jevrejske umetnosti, Ženi Lebl je u ovoj monografiji sagledala i razvoj funeralnih prostora. Na osnovu arhivske građe i vizuelnog materijala Ženi Lebl prati razvoj beogradskih jevrejskih grobalja i pruža značajne podatke za proučavanje funeralne umetnosti. Prvo jevrejsko groblje nalazilo se u današnjoj Dalmatinskoj ulici, ali tokom XIX veka u periodu urbanizacije i izgradnje Beograda, groblje se našlo u samom centru grada, stoga je ponovo moralo biti izmešteno. Tako da se nova groblja osnivaju na području Slavujevog potoka, ispod Zvezdare, u današnjoj Ruzveltovoj ulici. Za potrebe jevrejske zajednice osnovana su dva groblja: Aškenasko i Novo sefardsko groblje.⁹ Društveno-politička faza i Drugi svetski rat uticali su na potpunu devastaciju jevrejskog stanovništva u Beogradu. Takođe, tada su stradale i sve sefardske sinagoge u Beogradu, stoga danas mala jevrejska zajednica za svoje verske potrebe koristi aškenasku sinagogu. Sa druge strane, Novo sefardsko groblje, kao deo funeralne kulture, je zadržalo svoju prvo bitnu namenu i danas je u funkciji.

Pored ove monografije, za istraživanje jevrejske umetnosti u Beogradu, kapitalnu studiju predstavlja i knjiga „Jevrejske knjige štampane u Beogradu: 1837-1905“. Objedinjujući arhivske izvore, fotografsku građu i ilustracije, Ženi Lebl je ovom knjigom obuhvatila razvoj štamparstva u Srbiji u XIX veku. Publikovala je nazine devedeset i tri jevrejske knjige štampanih u Beogradu u periodu između 1837. i 1905. godine.

Drugi deo dvotomnog rada *Do „konačnog rešenja“*, Ženi Lebl posvetila je Jevrejima u Srbiji u kome razmatra period njihove egzistencije u Srbiji posle Balkanskih ratova, bez Makedonije, tadašnje „Južne Srbije“. Obradila je skoro sve srpske gradove u kojima su živeli Jevreji. Kroz ovu monografiju sagledala je istoriju jevrejskih zajednica u Kosovskoj Mitrovici, Kragujevcu, Leskovcu, Nišu, Novom Pazaru¹⁰, Pirotu, Požarevcu, Prištini, Smederevu i Šapcu. Jevrejske zajednice, obrađene u ovoj monografiji, nisu poređane po njihovoj veličini, važnosti i starosti, već po abecednom redu gradova. U ovoj monografiji navedeni su najraniji poznati dokumenti i podaci o naseljavanju jevrejskog stanovništva, organizaciji njegovog života, verskim i kulturnim ustanovama, sa detaljnim spiskovima uglednijih članova, glavnim zanimanjima, sve do antijevrejskih zakona,

njihovog odraza na te sredine i konačno o Holokaustu. Stoga, publikovanjem arhivskih izvora, responsa i sačuvanog vizuelnog materijala u ovoj monografiji objedinila je sve značajne izvore za proučavanje jevrejske umetnosti u srpskim gradovima.

Sagledavajući gradove poput Kosovske Mitrovice i Kragujevca, Ženi Lebl donosi podatke da su jevrejske zajednice u tim gradovima bile veoma male i da su živele skromno. Sto se tiče Kosovske Mitrovice¹¹, Jevreji su masovnije počeli da se doseljavaju oko 1900. godine, i uglavnom su dolazili iz Prištine. Može se reći da su svojim dolaskom postavili temelje trgovine. Jevrejska zajednica u Kosovskoj Mitrovici bila je malobrojna i veoma skromna, o čemu svedoči njihova sinagoga koja se nalazila u jednoj privatnoj kući veličine 16m², nije poznato da je postojalo jevrejsko groblje, a sličan je primer i jevrejske zajednice u Kragujevcu. Jevreji su u Kragujevac, počeli da se doseljavaju u vreme vladavine kneza Miloša, bili su poznati trgovci i zanatlije. U arhivskoj građi, spominje se sinagoga poljskih Jevreja, koji su živeli u Kragujevcu u XIX veku. Ali se tek krajem dvadesetih godina XX veka pominje da su Kraguječani imali svoju sinagogu Kal u privatnoj kući u Dušanovoj ulici, za koju su plaćali kiriju. S obzirom na to, da je Jevrejska opština bila siromašna, 1930. godine dr Moša Eli, ustupio je prostor za sinagogu u svojoj kući u Ljubičinoj ulici, u dvorišnim zgradama, koje nisu zidane za te svrhe.

Ženi Lebl na primerima poput Prištine, Niša i Pirotu, jasno uočava značaj Jevreja u vizuelnom identitetu srpskih gradova. Priština je početkom XIX veka, predstavljala utvrđenu varoš sa devet hiljada stanovnika i najvažnije trgovačko mesto između Sarajeva i Carigrada. U hebrejskim izvorima, pominje se Priština još od XVI veka i to kao „Kehila kedoša Prišna“, ali o jevrejskoj opštini u Prištini ne postoji mnogo podataka i ne zna se tačno kada je osnovana. Jevreji u Prištini, uglavnom su se bavili trgovinom, ali je među njima bilo i poznatih zanatlija. Jevrejsko stanovništvo se uglavnom nije identifikovalo ni sa jednim od osvajača, što se može videti na primeru da su svi prištinski Jevreji govorili, čitali i pisali ladino, a često i francuski, koji je smatrano diplomatskim i trgovačkim jezikom. Što se tiče sinagoga prištinskih Jevreja, u izvorima se spominje da je stara sinagoga Kal podignuta u vreme turske vladavine, ali ne postoje detaljniji podaci i opisi kako je stara sinagoga izgledala. Nova dvospratna sinagoga podignuta je 1897. godine, kada je rabin bio Šabat

⁸ Projekat za aškenasku sinagogu predstavlja složeno pitanje autorstva. Da je projekat za aškenasku sinagogu izradio Milan Šlang, spominje Ignjat Šlang i Divna Đurić-Zamolo, dok Ivan R. Marković, spominje da je projekat uradio arhitekta Franja Urban, više o tome vidi u: Šlang

1926: 130, Đurić- Zamolo (1992): 236-237, Marković (2009): 353-373.

⁹ O Novom sefardskom groblju u Beogradu vidi više u: Rajner (1992): 201-214., Up: Dautović (2013): 43-58.

¹⁰ O Jevrejima u Novom Pazaru up: Lebl (1993): 221-224

¹¹ Up: Lebl (1988): 209-221.

Kamhi, poreklom iz Bitolja, a na čelu Jevrejske opštine Rahamim Ruben. U prizemlju sinagoge nalazile su se učionice, ali su se u tom delu Jevreji okupljali za dnevne i večernje molitve. Glavni deo sinagoge, nalazio se na spratu. Duž celog zida bio je balkon ograđen rešetkama, to je bio prostor namenjen ženama. U prednjim redovima sinagoge nalazile su se stolice za starije ljude, dok je drugi deo sinagoge bio određen za članove ožalošćene porodice i bio je ukrašen kandilima. Pored sinagoga, u Prištini su postojala i dva jevrejska groblja, staro i novo. U izveštaju delegata Saveza JVOJ, Davida Levija iz 1937. godine, nalaze se podaci o starom i novom jevrejskom groblju. Staro jevrejsko groblje, nalazilo se na brdu izvan grada, u blizini Tauk-bašte. Ne postoje podaci kada je groblje nastalo i kako je izgledalo, ali se zna da je zatvoreno 1913. godine. Dok je Novo jevrejsko groblje nastalo 1912. godine, bilo je udaljeno 2 km od Prištine, i nalazilo se u ravnici između Kosova Polja i Prištine. Kao što je bio slučaj i sa ostalim Jevrejima, prištinski Jevreji su takođe stradali u Holokaustu. Priština je imala svoju posebnu sudbinu, prvo je bila okupirana od strane Nemaca, a potom je predata Italijanima. Stradanje prištinskih Jevreja počelo je posle kapitulacije Italije i ulaska Nemaca u Albaniju septembra 1943. godine, a nastavilo se u proleće 1944. godine, hapšenjem Jevreja i odvođenjem u logor Bergen-Belzen kod Hanovera.¹²

Značajnu jevrejsku populaciju imao je i Niš, u „Godišnjaku grada Niša“ iz 1938. godine, nalazi se podatak da su Jevreji stanovnici Niša, još od doba Rimljana, ali se za njihovu crkvenu opštinu zna tek od 1695. godine, kada su u grad u većem broju, stigli sefardski Jevreji. Takođe, tu se nalazi podatak da je tada podignuta i prva niška sinagoga. U XIX veku postojale su dve sinagoge „El Kal grande“ i „El Kal čiko“. Nakon Prvog svetskog rata i po povratku Jevreja sa Solunskog fronta, odlučeno je da se sagradi nova sinagoga, koja će odgovarati potrebama zajednice. Nova sinagoga podignuta je 1927. godine, a projekat je izradio Jaška Albala. Sinagoga je bila prostrana, sa otvorenim galerijom za žene i pevački hor. Sinagoga je za vreme nemačke okupacije, u periodu od 1941. do 1944. godine, korišćena kao magacin. Kasnije je jedan od preživelih niških Jevreja, Meir-Maja Mevorah, očistio i sredio sinagogu, a potom je na inicijativu Presijada-Peše Gedalje u prostorijama Kala, otvorena umetnička galerija nazvana „Sinagoga“.¹³

Pored sinagoga, za potpunije sagledavanje i razumevanje kreiranja vizuelnog identiteta niških

Jevreja, potrebno je sagledati i Jevrejsko groblje, kao bitnu celinu funeralne kulture. Ne zna se kada je nastalo i gde se nalazilo prvo jevrejsko groblje u Nišu. Svakako je to moralo biti odmah posle dolaska Jevreja u ovaj grad. Kao i svuda, i u Nišu su groblja bila izvan grada, na dalekoj periferiji. Vremenom kako se grad širio, došlo je do regulacija ulica, pa su i groblja morala biti prebačena, zato što su se našla u samom centru grada, te se tako drugo jevrejsko groblje nalazilo u blizini manastira Sv. Pantelejmon. Poslednje jevrejsko groblje nalazilo se u delu grada koji se nazivao Stočni trg. Zauzimalo je prostor oko 120x80 m² i na njemu su sahranjivani ne samo niški Jevreji, već i oni iz manjih mesta u okolini. Spomenici na niškom jevrejskom groblju su u obliku kamenih kovčega, postavljeni jedan kraj drugog. Na nadgrobnim pločama, uglavnom su uklesani epitafi na hebrejskom jeziku, ali postoji i nekolicina spomenika sa plastičnom dekoracijom.¹⁴ Na spomenicima koji potiču iz XX veka, pored hebrejskih natpisa, nalaze se i natpisi na srpskom jeziku. Na niškom jevrejskom groblju sahranjivalo se sve do početka Drugog svetskog rata. Danas je jevrejsko groblje u Nišu potpuno zapušteno, osim dvadesetak nadgrobnih ploča sa istočne strane. Svi grobovi su veoma oštećeni i razbijeni. Celokupna jevrejska zajednica u Nišu stradala u periodu od 1941. do 1942. godine.¹⁵

Pirot je, kao i Beograd, bio tema posebnog istraživanja koju je Ženi Lebl obradila u monografiji posvećenoj Jevrejima u Pirotu.¹⁶ Ženi Lebl u monografiji *Jevreji u Pirotu* pre svega koristi geografski pristup objašnjavajući sam položaj grada Piroti i kako je bila pozicionirana jevrejska mahala. Zatim, koristeći istorijski pristup obradila je istoriju Jevreja u Pirotu. Obradila je period od njihovog doseljavanja, zatim period Bugarske okupacije 1885., potom Balkanski i Prvi svetski rat i na kraju period koji se vezuje za stradanje pirotских Jevreja u Holokaustu. Pored istorijskog konteksta obradila je i verski, kulturni i funeralni. Na osnovu publikovane arhivske građe i vizuelnog materijala o jevrejskoj mahali, sinagogi, mikvama i groblju, pruža dragocene podatke za istraživanje jevrejske umetnosti sa aspekta vizuelne kulture u Pirotu.

Grad Pirot se nalazi na krajnjem jugoistoku Srbije, na granici sa Bugarskom. Sam grad Pirot podeljen je na dva dela rekom Nišavom. Na levoj obali reke Nišave, nalazi se veći deo varoši koji se naziva Pazar, dok se na desnoj obali nalazi manji deo poznat kao Tija bara. U odnosu na Tija baru, Pazar je bio prostraniji deo grada, sa dvanaest glavnih mahala, kao što su Kale-kapija, Stambol-

¹² Lebl 2002: 217-243.

¹³ Isto: 65-71.

¹⁴ Više o jevrejskom groblju u Nišu, v: Erdeljan (2010): 213-232.

¹⁵ Lebl 2002:65-112., Up: Lebl (2000): 137-152.

¹⁶ Prvo izdanje monografije *Jevreji u Pirotu* publikовано je 1990. godine, zatim i u okviru knjige *Do „konačnog rešenja, Jevreji u Srbiji*, 2002. i drugo dopunjeno izdanie *Jevreji u Pirotu* publikовано je 2015.

kapija, Galata mahala, Jasen- kapija, Nova mahala, Jendek-mahala, Brankova mahala, Pop-Šemsina mahala, Zevnici, Četalj-ćuprija, Donja mahala i Jevrejska mahala. O jevrejskoj populaciji u Pirotu, u ranijim vekovima nema mnogo pisanih izvora, ali se zna da je već u XVI veku postojala jevrejska zajednica sa svim uobičajenim toposima, koji su određivali njeno postojanje, kao što su sinagoga, mikve i groblje.¹⁷

Jevrejska mahala bila je udaljena oko dvesta metara od centra grada, nalazila se u neposrednoj blizini Careve džamije i Stare crkve.¹⁸ Jevreji u Pirotu spadali su skoro stoprocentno u sefardsku grupu. Njihov govorni jezik bio je ladino, dok su za ritualne službe upotrebljavali hebrejski jezik, poznat kao „lašon kodeš“, ili su prevodili rituale na ladino uz obavezne hebrejske izraze.¹⁹ Što se tiče zanimanja pirotskih Jevreja, oni su uglavnom bili zanatlije i trgovci, nisu imali esnaf, niti su ulazili u srpske esnafe. Uvozili su pamuk i tekstil, a izvozili su mlečne proizvode, žitarice i kožu. Nakon Prvog svetskog rata, Jevreji su počeli da učestvuju u političkom životu Pirotu, među njima je bilo radikala i demokrata, kao i među ostalim građanima.²⁰ Većina Jevreja, imala je u mahali, sopstvene kuće od tvrdog materijala, planske, udobne i solidno građene, što jasno govori o njihovom povoljnem položaju i ekonomskom statusu. Za vreme Srpsko-bugarskog rata 1885. godine, Bugari su okupirali Pirot, uništili su sinagogu i opljačkali skoro sve jevrejske kuće, te je veći deo Jevreja pobegao u Niš.

Kao što je već spomenuto, pirotski Jevreji imali su svoju sinagogu, Mikve i zasebno groblje. Po predanju, prva sinagoga zvana Kal u Pirotu, sagrađena je još u XVI veku, ali se ne zna gde se tačno nalazila. Tokom vekova sinagoge su menjale место. Poslednja sinagoga, zvana Novi Kal, renovirana je oko 1932. godine, ne postoje podaci kada je podignuta, ni kako je izgledala, ali se zna da je imala galeriju za žene i za pevački hor. U dvorištu sinagoge nalazila se jevrejska škola Meldar i malo ritualno kupatilo-Mikve. Jevrejsko groblje u Pirotu nalazilo se prilično daleko od grada, na padini brda Sarlak, na putu prema selu Gnjilan. O jevrejskom groblju, kao ni o sinagogi, gotovo da ne postoje podaci, ne zna se kada je nastalo, niti kako je izgledalo.²¹

U periodu Drugog svetskog rata Pirot je bio pod bugarskom vladavinom i Jevreji su ostali bez građanskih i drugih prava. Bugari su zaplenili sve radnje jevrejskih trogavaca i zanatlija, i svu zatečenu robu konfiskovali, svi Jevreji u Pirotu bili su popisani i od njih je zahtevano da se svakodnevno

prijavljuju policiji „radi kontrole“. Pirotski Jevreji uhapšeni su 12. marta 1943. godine, nakon čega su transportovani u logor Treblinka, gde su stradali početkom aprila.²² Danas u Pirotu ne postoji ni jevrejska mahala, ali ni sinagoga i jevrejsko groblje, jedino su sačuvani ostaci Mikve²³, koji svedoče da je tu vekovima živela jevrejska zajednica.

Sagledavajući monografije *Do „konačnog rešenja“, Jevreji u Beogradu 1521.-1942*, *Do „konačnog rešenja“, Jevreji u Srbiji i Jevreji u Pirotu*, koje su nastale kao rezultat višegodišnjih istraživanja po arhivima i bibliotekama, možemo zaključiti da one predstavljaju jedno od najpotpunijih izvora o istoriji i sudbini Jevreja, utemeljene savremenim metodološkim istraživanjima, koji se zasnivaju na multidisciplinarnom metodu i dajući doprinos studijama vizuelne kulture. Iako se Ženi Lebl u ovim monografijama, pre svega bavila istorijom Jevreja, ona je obradila i druge fenomene i kontekste, kao što su verski, kulturni i funeralni, koji su veoma važni za proučavanje i razumevanje jevrejske umetnosti u Srbiji sa aspekta vizuelne kulture.

Literatura

- Dautović (2012): V. Dautović, *Sefardske štampane ketube na Balkanu*, Muzej primenjene umetnosti Zbornik 8 (2012) 65-76.
- Dautović (2013): V. Dautović, *A Monument to Fallen Jewish Soldiers in the Wars Fought between 1912 and 1919 at the Sephardic Cemetery in Belgrade*, Acta historiae artis Slovenica (2013) 43-58.
- Đurić- Zamolo (1992): *Jevreji-graditelji Beograda do 1941*. Jevrejski istorijski muzej Zbornik 6 (1992) 216-243.
- Erdeljan(2010): J. Erdeljan, *Jewish Funerary Monuments from Niš. A Comparative Analysis of Form and Iconography*, El Prezente Studies in Sephardic Culture 4 (2010) 213-232.
- Hrabak 2009: B. Hrabak, *Jevreji u Beogradu, Do sticanja ravnopravnosti (1878)*, Beograd: Etnološka biblioteka.
- Lebl (1988): Ž. Lebl, *Jevreji u Nišu*, Jevrejski Almanah 1971-1996 (2000) 137-152.
- Lebl (1993): Ž. Lebl, *O Jevrejima na Kosovu i u Sandžaku*, Jevrejski almanah 1971-1996 (2000) 209-224.
- Lebl (1997): Ž. Lebl, *Sinagoge u Beogradu*, Jevrejski istorijski muzej Zbornik 7 1997 (80-101).
- Lebl 2001: Ž. Lebl, *Do „konačnog rešenja“, Jevreji u Beogradu 1521-1942*, Beograd: Čigoja.

¹⁷ Lebl 2015: 31-35, O jevrejima u Pirotu up: Velkova, Panajotović 2015: 9-71.

¹⁸ Isto: 66.

¹⁹ Isto: 26-27.

²⁰ Isto:66-69

²¹ Isto: 54-65, Up: Velkova, Panajotović 2015: 29-36, 43-46.

²² Lebl 2015: 77-103.

²³ Up: Velkova, Panajotović 2015: 37-42.

Lebl 2002: Ž. Lebl, *Do „konačnog rešenja“, Jevreji u Srbiji*, Beograd: Čigoja.

Lebl 2015: Ž. Lebl, *Jevreji u Pirotu*, Pirot: Muzej Ponišljava Pirot.

Makuljević (2010): N. Makuljević, *Sephardi Jews and the Visual Culture of the Ottoman Balkans*, El Prezente Studies in Sephardic Culture 4 (2010) 199-212.

Makuljević 2015: N. Makuljević, *Osmansko-srpski Beograd. vizuelnost i kreiranje gradskog identiteta*, Beograd: Topy.

Marković(2009): I. Marković, *Zgrada srpsko-jevrejske crkvene opštine aškenaskog obreda u Beogradu*, Jevrejski istorijski muzej Zbornik 9 (2009) 353-373.

Nedić (2003): S. Nedić, *Sinagoga Bet Jisrael- delo arhitekte Milana Kapetanovića*, Jevrejski istorijski muzej Zbornik 8 (2003) 299-308.

Popović (2009): V. Popović, *Autohtona deca Bosne i „Kuferaši“: Sefardi i Aškenazi u Zembilju, humoristično-satiričnoj kolumni Save Sakrića*, Menora (2010) 95-107.

Rajner (1992): M. Rajner, *Jevrejska groblja u Beogradu*, Jevrejski istorijski muzej Zbornik 6 (1992) 201-215.

Šlang 1926: I. Šlang, *Jevreji u Beogradu*, Beograd: Štamparija M. Karića.

Velkova, Panajotović 2015: S. Velkova, M. Panajotović, *Šalom iz Pirotu*, Pirot: Muzej Ponišljava Pirot.

*Milica Rožman, doktorand
Odeljenje za istoriju umetnosti,
Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu*

Danilo Kiš i Ženi Lebl u Tel Avivu

Marko Sjekavica

Pismo iz lopudskog gubilišta u okupirani Gruž

Posvećeno plemenitosti mladoga gospara Ammara Talića

Obljetnice, iako često varljive, kule su svjetilje u moru sjećanja, a ratovi, kako to bilježi Daša Drndić, u svom romanu "Belladonna", orgije zaborava. Sjećanje se ponekad kao skontradura, u dolasu prema kopnu, uskovitla, ražesti i sijeva, a drugi puta, iako ne u manje važnoj konstelaciji, kao uljušljana rijeka, u beskrajnoj ravnici, tone u san i klizne u zaborav. Koji je smisao osobnog i kolektivnog otpora sveprisutnom amnezijskom zagrljaju? Koja je snaga perpetuiranja pojedinačnih i situacijskih proplamsaja duha, njihovim otigrnućem od horizonta prolaznosti i konačnosti? Koju blagodat nosi uporno izvlačenje vode mnemozinske iz dubokog zdenca prošlosti?

Prošlo je sedamdeset i šest godina od oslobođenja Dalmacije od fašizma, a s miholjim, ovoga puta pandemijskim, ljetom, napunilo se sedamdeset i šest godišta od oslobođenja Dubrovnika. Grada u kojem se do slobode nekoć mnogo držalo. I zato vam ovdje kanim prispodobiti nekoliko critica iz jednog pisma, naizgled neuglednog i desetljećima zametnutog. Pronađenog među sijasetom dokumenata, korespondencije, bilježaka, što su, vremenom i prožimanjem generacija, nabujali, vrhom ispunili ladice, kutije, sanduke, šufite, škrinje, burale, ogrnuvši se prašinom te, tako napušteni, izgubili svoj red, smisao, čitljivost i značenje. Oživiti će nekoliko critica obiteljskih, ali mnijem, za društveno pamćenje važnih, koje hoće podcrtati ljudskost, suosjećanje, prijateljstvo, otpor, kao odgovore na patnju i stradanje čovjeka na putu do vlastitog i kolektivnog gubilišta. »Cin je sjećanja... milost i pravednost za žrtve zla i boli, za pojedince i za narode, koji kadšto nestaju u mraku i tišini, zdrobljeni strašnom moći uništenja univerzalne Povijesti. Pamćenje je otpor protiv tog nasilja. Pamćenje je traženje slabih što su bili zgaženi i izbrisani...« zaključuje Mario Kopić, u svom tekstu „Spomen na Milana“. Samim time što materijalni i virtualni listovi ovoga moga pisanja imaju snagu potki pamćenja, kroz njih struji otpor zatočiteljima autorice sačuvanog pisma, koji su je negirali kao čovjeka te su je nakanili zgaziti i izbrisati.

Stvari su se posložile tako da, kroz trajanje nemilih globalnih okolnosti koje su nas zadesile 2020. godine, poljuljavši nam misli o kontroli,

predvidljivosti, nadmoći, suživljavam dane meni bliskog života na nedalekom odlasku. Polako kopnenje i posustajanje devedesetpetogodišnjeg tijela žene, a još puno rapidnije i evidentnije gašenje njezinog pamćenja. Spominje se da je Plinije, govoreći o pamćenju, kao najkrhkijem ljudskom sloju, istaknuo njegovu ambivalentnost, izraženu kroz sposobnost da nas izgradi, ali i razgradi.

Tankoča povećanog obujma jedne reljefne kože, gotovo cijele urešene, a nekad mi se učini skrivene pod, staračkim pjegama i madežima svakojakih vrsta, tekstura, veličina i formi. Fizičko i psihičko zamaglјivanje, istakanje, nestajanje. Osmijeh. Ekokalije. Snažan hod, dubok pogled između naša četiri plava oka i jak stisak ruke. Suživljavam tu blizinu svoje praroditeljice sa zvonkim, ali sada sve rijedim odjecima dugoga i ispunjenog joj života, čiju preostalu memoriju, rekao bih proksi-memoriju, čine moje pamćenje pa i ovi redci.

I dok ih tipkam, kraj mene na stolu je, uzimam ga u ruke, požutjeli, dvaput preklopljeni, četvero-list papira, s mnogom, nepravilno razbacanom, kafenom pjegom na svim stranama. Prekriven je pravilnom svjetlo-plavom mrežom otisnutih kvadratića, vjerojatno istrgnut iz neke matematičke bilježnice te ispisani žustom rukopisom zelenom tintom, gdjegdje gotovo izbrisanim od vremena, kiše, suza ili svega toga skupa, a drugdje pak i danas postojanim, gotovo bliješćim. Ovo pismo Elvire Hajon, stiglo je s Lopuda, 1943. godine, mojoj noni Jasni Lasić, na njenu grušku adresu. Tada 18-ogodišnjoj mi noni od njene omiljene šulkolegice i priateljice. Za mene i za ovu našu stvar, jedno nadasve dragocjeno pismo! Upućeno također meni. Upućeno također nama. Upućeno, nije teško pretpostaviti, te zloćudne dubrovačke godine, iz koncentracijskog logora, gdje ga u očaju, strahu, neizvjesnosti, bijesu i čežnji piše djevojka iz, u predratnom Gradu, ugledne žudoske familije. Elvirin brat Viktor bio je uspješni »Jugov« vaterpolist i državni prvak te član reprezentacije Kraljevine Jugoslavije, a otac Bernard i majka Irma, prije stupanja na snagu rasnih zakona NDH, imali su na zelenoj placi, u prizmlju tamošnjeg »Hotel de la Ville« (kako mi je to lani spjegala i prenijela za ovu priču značajan komadić svog sjećanja, draga gospođa Ileana Grazio), butigu o vestita. Elvira, Viktor i drugi im brat Majo (Majer), odlaskom u partizane priključili su se narodnooslobodilačkoj borbi. Kakvi su bili kanali, dopušteni ili kroviti, kojima je ovo pismo doplovilo s otoka do gruške obale, nije mi poznato.

»Draga Jasna

Nemoj se čuditi što ti ne pišem, ali vjeruj mi da nemam volje boga mi kad mi je muka ja počnem da razgovaram s tobom, ali da pišem ne mogu. U ostalom novih događaja ovdje vjeruj mi nema, jedino ti mogu koju moju novu muku pisati. Uza

sve to sam ti već tri pisma napisala koja nisam bacila. Jedan putako se vratim pokazaću ti ih, da mi vjeruješ. Vjeruj mi Jasna moja, tako bi se rado s tobom razgovarala, toliko toga bi htjela da ti rečem, da istresem bar pola muke što je u meni. Ali pisat ne mogu, kada napišem izgleda mi strano i tude.

Mala, sigurno te zanima kako ja izgledam. Ja vjeruj mi izgledam vrlo dobro. Udebljala sam. To ti je, ne radi preobilne hrane, nego radi toga što se ne krećem uopće. Da pušim, mislim da bi popušila 5 kutija dnevno, toliko sam nervozna. Mislim da je za moju okolinu to skoro neizdržljivo. Boga mi, počele su mi ko starici drhtat ruke.«

Lopudski logor su talijanske fašističke, uz suradnju hrvatskih ustaških vlasti, osnovale u jesen 1942. godine, oskvruvnuši ladanjski, otočki duh Dobrovićevog zvjezdano-pučinsko-brodsko-betonskog zdanja hotela «Grand», da zarobe svoje žudi-oske sugrađanke i sugrađane. Ali i sve one dehumanizirane Židovke i Židove, u roblje dovedene iz drugih krajeva te, o Osovini zla poduprte i o njoj zavisne, države. Na tom su istom, danas nažalost zapuštenom, a u baštinsko-komemorativnom smislu, iz kolektivnog pamćenja pretežito izbrisanim, mjestu, među brojnim, bili zatočeni i roditelji učenog Sarajlije Jakoba Fincija.

Predrag Matvejević, rođeni Mostarac i mudrac Mediterana, zapisuje u svom tekstu »Fojbe su fašistički izum«, da ovi otočni logori (Mamula, Lopud, Rab, Pag) »su često bili prolazne stanice za smrtonosnu rižarnu svetoga Sabe u Trstu, a u nekim slučajevima i za Auschwitz ili Dachau.« Stanice na putu do terminalnog gubilišta.

Dobro se, na ovom mjestu, sjetiti da je, još početkom XV vijeka, Dubrovnik, čini se vizionarski i avangardno, zabranio ropstvo i trgovinu robljem (iako nemojmo se zavaravati, klasno podjarmljivanje i izrabljivanje, u ovoj ili onoj formi, zadržalo se i ovdje i drugdje još stoljećima), da bi se, polovicom XX vijeka, na čelu sa svojim izabranim vodstvom, sustavno i predano ponovo uključio u pomno razrađen, odiozni, međunarodni zločinački lanac, s ciljem, ne samo, niti prvenstveno, da iskoristi sužanski rad, poništi drugom ljudskom biću slobodu, time i ljudskost, time dakako i vlastitu libertatem, već da jednu cijelu porobljenu i podjarmljenu zajednicu, proda i poda u državna mučilišta, gubilišta, kolektivna ubijališta. U njima se trebalo konačno riješiti ljudi kojima je oduzeta ljudskost, a sve u skladu s vrijednostima poretku i sa slovom zakona: metkom u glavu, oštricom poprečno i duboko povučenom kroz grkljan, plinom puštenim kroz, od prestravljenja drhtave, nosnice, vatrom zapaljenom preko kože, sve jednak, neovisno da li su ti novoproglaseni ne-ljudi bili mladi i puteni, učeni ili priprosti, bogati, siromašni, ideološki opredijeljeni, lijepi, ružni, zli, pravedni, zaljubljeni, dez-

iluzionirani, stari i manje ili više njegovani ili pak životom dotadašnjim pohabani i pred vlastitim krajem. Neovisno o svim njihovim partikularnostima, sve ih je, po općem ključu i bez milosti trebalo iskorijeniti. Mašina smrti imala je jasan cilj: ukinuti ljudskost, uništiti tijelo, izbrisati ime, zatrvi spomen na tobejarabi drukčiju, neistomišljenu, inovjernu, različito inkliniranu nesretnicu. Ili nesretnika, sasvim svejedno. Gorespo-meni roman «Belladonna», opipava trans-generacijsku krivnju ili bolje reći osjećaj krivice za ratne zločine i u tim poniranjima dotiče se koncepta tjelesnog fašizma, kroz slike juksta-pozicioniranih savršeno isklesanih arijevskih tijela naspram ružnih, dekadentnih i nepoželjnih «tijela drugoga», koje onda ova prva fašistička savršena tijela «poništavaju, otuđuju, destruiraju (ubijaju)».

Prijateljica moje none, Elvira Hajon, uspjela je iz pakla Holokausta spasiti svoj goli život. Potaknut njenim dirljivim, potresnim i srčanim pismom, želio sam, na nju i njezinu sudbinu, spomen, spa-siti od hladnih voda Lete.

Promišljajući o prirodi, jasnoći, raspozna-tljivosti zla (i da li nužno uvijek i samo zla?) koje dovodi do ovakvih zastrašujućih i opetovanih vre-mena, sudbina, tragedija, pokušavam naslutiti koliko se pouzdano može detektirati predod-ređenost, naučenost, usvojenost, afektivnost, ne-haj, izlječivost, sprečivost, (i)reverzibilnost... ko-raka koji u svom sve mračnijem slijedu, zbroju i zamahu dovedu do, od jednog momenta više ne-zaustavlјivog, pokretanja poluga genocida. Han-nah Arendt, u dojmljivom crno-bijelom televizijskom razgovoru s novinarom Günterom Gausom, emitiranom 1964. godine, na njemačkoj televiziji, u sklopu serije razgovora nazvane «Zur Person», u kopreni vlastitog cigaretneg dima, elokventno, uvjerljivo i smisleno iznosi neke od traženih odgovora. Kao i Karl Jaspers u svojim slojevitim i gradualnim razlaganjima i obrazlaganjima pitanja krivnje (die Schuldfrage). Posveta ovog članka, upućena je onome, koji mi, ne samo iz perspektive proživljenog nam jugoslavenskog krvoprolića 1990-ih, svojim prosvjetiteljskim uplivom u naše raspre, bistro pogled na puteve prevazilaženja strahotne banalnosti zla, kojoj smo i sami ratno i poslijeratno bili surovo izloženi, spasivši se od gelera, noža, žice i rasapa duše, a s usađenim sje-menom odgovornosti za poklisarstvo mira, onakvo baš kakvo ga uče «Stihovi za pomirenje» Milana Milišića. Zbog prepoznatog poslanja, svjedočeći u noninom gruškom domu sukcesiju ovog pisma i baštinjenje izbavitelske uloge, da kroz vrijednosti dobivene u amanet, humanistički plamen minulih vremena, svojim življnjem i onim što u njemu gradimo, prenosimo dalje.

Kao bumerang nam se neprestano već sada vra-ća katastrofalni izostanak suočavanja s nasleđem posljednjeg rata i fatalni promašaj postizanja dru-štvene katarze. Lik Milana Milišića, pjesnika

Dubrovnika, kojeg današnji Dubrovnik sustavno briše, dok su mu usta puna domoljubnoga zanosa i krokodilskog pijeteta prema žrtvama rata, svoju prvu civilnu žrtvu iz 1991. godine, vlast, a onda i puk, namjerno prešućuju. Ulice se imenuju po krvnicima, radije nego po žrtvama. Ipak, Milan, za sve nas kojima mnogo znači, ima najprkosniju ulicu našega Grada, a to je «Ulica koja će se zvati mojim imenom» (iz zbirke «Zgrad», 1977.). Doj-mila me se misao, koju sam nedavno čuo, a koju je zloslutno proročki i sam pjesnik predskazao, u svojim stihovima («Pogreb u zraku»), ali i posljednjim zapisima (Pismo Josifu Brodskom, Dubrovnik, 5. 10. 1991) da se, smrtonosnim pucnjem s ratnog broda, tog petog oktobra 1991, Milan tra-gično spasio od metamorfoze Grada u palanku, od jednog galopirajućeg poraza i sveprisutnog rasapa humanizma, čijeg je krešenda i njegovo ubojstvo bilo dio. Kao što na drugom mjestu zapisah, «njegova tragedija, tragedija je svih nas, uvod u perpetuum zatrovanih sudbina malenih jugosla-venskih naroda, usisanih praskom granate koja je neprikosnovenom pacifistu i humanistu oduzela život, u vrtlog mržnje i mnemocida». Milišićev bliski drug, Danilo Kiš u «Grobnici za Borisa Davidovića», potresno nas približava stravičnim sudbinama apsurga boraca za pravdu, jasno sučeljenu s krivdom, u momentima eklipse poretka, mraka dominantne zajednice i institucija koje u uobičajenom i očekivanom slijedu okolnosti po-stoje da štite život i prava, a ovdje ih upravo anihiliraju, čereće, muče i dehumaniziraju, gotovo nezamislivim opakostima i okrutnostima u kazani-ma ključajućeg ljudskog mesa.

Premda neki ozbiljni izvori (Židovski biografski leksikon Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža, pozivajući se na relevantnu literaturu i dokumente), samo usputno navode da je Elvira Hajon bila zatočena u koncentracijskom logoru u Kuparima, ne isključujući i tu mogućnost, ovdje sa si-gurnošću mogu utvrditi, da je bila zatočena 1943. godine u koncentracijskom logoru, u hotelu «Grand», na Lopudu. Ovo njeno pismo to nigdje eksplicitno ne spominje, međutim njegovim pažljivim iščitavanjem, na dva se mjesta, dakako poznavajući širi kontekst i pouzdajući se u druge, onovremene, vjerodostojne zapise, to može zaključiti. Elvira spominje kako gleda zalazak sunca, koji se iz kuparskog hotela, zbog konfiguracije okolnog terena, ne može promatrati, za razliku od pozicije hotela «Grand» na Lopudu, koja to do-pušta.

«*Znaš djevojko kada mi izgleda da neću moći izdržati ni sekunde više. Stanem kraj prozora pa gledam na ulicu, kraj prozora se šeta karabinjer sa puškom, a dalje se vidi prekrasan zalaz sunca, tako bi rado vanka, hodala, trčala, da, ali to su oni ravnomjerni koraci, jedan, dva, jedan, dva, kao da te podsjećaju. Vjeruj mi da je za neizdržat.*»

Također spominje da je njezina suzarobljenica Paula, razdvojena od svoje majke, zatočene u Kuparima. Zdenka Kesterčanek, majka moje none Jasne, u svome zapisu od 5. 4. 1946. navodi:

«Moja kćerka i ja, isle smo posjetiti na Lopud, u jevrejski logor obitelj Hajon i sestre Leitner i zato sam tražila posebnu dozvolu od okupatorskih vlasti – u doba kad se nije nitko usudio od Dubrovčana tamo ići, jer su vlasti okupatora na to mrko gledale. Nosila sam im lijekove i drugo, a odavle (iz Gruža) bila s njima u vezi.»

U ovom kontekstu, vrijedno je nadodati da je dr. sc. Zdenka Kesterčanek u svojim spisima, ostavila trag vlastite ljudskosti, zabilježivši da je u gruškim apoteci i domu joj, u proljeće 1943. uzela jevrejskog izbjeglicu mr. ph. Lea Sinbergera, kojeg su »u opasnim danima otpremali na otok i u bezbroj zgoda štilili od proljeća 1943. do augusta 1944. kada je iz moje apoteke otišao u partizane.« U junu 1943. iz Mostara je prebjegla u Dubrovnik mr. ph. Lujza Krčmar-Bergman, s dvoje djece. Iako nije bilo potrebe za suradnicom u apoteci, u tim ratnim uvjetima, Zdenka ju je primila na posao i na stan, stavivši joj na raspolaganje kuhinju, sve do bombardiranja kuće u Gružu, jeseni 1943.

»Znala sam od prvog časa što je sve pretrpjela, kakvim je progona bila izvrgnuta, radi brata inžinjera, komuniste iz Španjolskog rata, kojeg su ustaše g. 1941. streljali. Znala sam i često je tješila radi brata i kćerke, koja je bila na Mamuli i u Viscu u logoru, a koja je poginula u borbi u Sloveniji. Iz moje kuće bila je odvedena drugarica Lujza u zatvor u Dubrovniku i vratila se opet nama. Iz moje apoteke otišla je s djecom u oktobru 1944. u partizanske redove.«

Spominje k tome i tri sestre Leitner iz Zagreba, koje su doputovale pod krivim imenima u Dubrovnik, došle odmah k njoj da bi za njih primala pakete, pomagala ih i kasnije posjetila u logoru na Lopudu.

Ovo pismo Elvire Hajon kronika je jednog vremena i stradanja, ali i uvjerljiv dokazni materijal u osudi, od (marionetske) države orkestiriranog, genocida.

»Gledaj, u našoj sobi je šest djevojaka. Počeću ti sa našim ležajem. Spavamo u dvije grupe po tri. Tri u jednom a tri u drugom čošku. Dakle tu je u prvom redu Luna. Njenu ti istoriju već znaš. Otac u Jasenovcu bio (izgleda da već davno nije živ jer se već 18 mjeseci nije javio). Majka prvo bila u Lobor-gradu kasnije u Poljskoj. Također nije živa. Za četrnestgodišnju sestruru nezna već godinu dana ništa. Druga je Paula. To ti je isto jedna djevojka iz Sarajeva. Ovdje je sama, sestre su u Lobor-gradu, a majka u Kuparima. Onda dolazim ja, mene već znaš. To je moj ležaj. Onda dolazi drugi, bilo bi dosadno da ti sve još jedan put ponavljam jer sve je isto. Dakle, mala moja, tako ti je to, što ćeš, takav je život ...
Puno puno te voli Elvira«

Kako bi Dubrovnik opet mogao postati Grad, moramo konačno probaviti tu vlastitu prošlost, nakon što smo jasno razlučili njene otrovine od ljekovitih sastojaka. Prznati glasno da su naši ljudi na Lopudu (tom divotnom komadiću Jadrana i Mediterana, zapisanog od Matvejevića poetikom mudraca koji razumije Istok i Zapad, Sjever i Jug), Arkadiju pretvorili u tamnicu za druge naše ljude, koji više nisu smjeli biti ljudi. Bez ovoga općenarodnog prosvjetljenja, ne može ovdje biti slobode. Tu se počinju razmatrati labirinti zelene tinte, koji nisu slučajno, nakon 77 godina, došli pod moje prste, pred moje oči, kako bih ih u mostranci ovog izdanja, kao hostiju, pronio gradom. Da se prisjetimo, pročitavši ih, ako već ne zavirivši u arhiv u Sponzi, izjava o rasnoj pripadnosti, koje je trebalo popuniti za službovanje u ustaškome Grdu Dubrovniku i ustaškoj Velikoj župi Dubravi. Da se prisjetimo, pročitavši ih, ako već ne zavirivši u muzej dubrovačke sinagoge, tamo izloženog izvornog plakata sa zloglasnom Naredbom broj 7, izdanom od ustaških gradskih vlasti, 3. lipnja 1941. godine, kojom »zabranjuje se svim Židovima posjećivanje javnih lokalâ, kafana i kupališta« te »Naređuje se svim Židovima da u roku od 24 sata od dana oglašenja ove naredbe izvješe na svojim dućanima i poslovnicama oznaku: 'Židovski dućan odnosno poslovница' u tri jezika i to: hrvatskom, njemačkom i talijanskom jeziku«. Da osvijestimo, ako se u tom istom muzeju dubrovačke sinagoge nismo, okom i osjećajem ponizno i s kajanjem zalijepili za onu židovsku oznaku, u obliku žute Davidove zvijezde, da ju je od 3. srpnja 1941. godine, prema Naredbi br. 11, pod prijetnjom kazne moralno nositi svako židovsko lice, starije od 14 godina, pri svakom izlasku iz vlastite kuće, vidljivo na lijevoj strani prsiju. Da ne zaboravimo da su, kako to navodi Izvještaj, Židovske općine Dubrovnik br. 39/45 od 31. VIII. 1945, prve židovske žrtve iz Dubrovnika, Josef Berner, Leo Klein sa suprugom Adom Klein i šestogodišnjim sinčićem (kojemu se izgubio, nakon majčine smrti i deportacije u logor u Osijeku, svaki trag), u lipnju 1941. odvedene jednosmjerno i konačno u eksterminacijske logore u Jasenovcu i Đakovu. Pa da, svjesni tih aveti u vlastitim civilizacijskim fondamentima, izaberemo graditi, njegovati i kontinuirati jednu drukčiju, iskupiteljsku, oslobođajuću kolektivnu memoriju, a shodno tome poetiku i politiku, satkanu od, u mnogome, dragocjene i slojevite nam, baštine, u smjeru inkluzivnih, amalgamiranih, uljuđenih identiteta.

*U Dubrovniku, oktobra 2020.
Časopis »Dubrovnik«*

Marko Sjekavica, pravnik, muzeolog, turistički vodič i vrtlar napisao je izbor svojih najdražih knjiga, a kako je obrazložio svoj odabir svakako treba pročitati.

Obrazloženja naidražih knjiga Marka Sjekavice

Predrag Matvejević «Druga Venecija»: svakako jedna od omiljenih mi knjiga, blagog čovjeka nazbilj, humanista, antifašista, kozmopolita, koji je nosio u sebi plemeniti duh Mediterana. Priča koja nadilazi jedan grad i koja u svojoj jednostavnosti gradi mosta luk između prolaznosti i vječnosti. Moja nepresušna fascinacija Venecijom, tim kolopletom vode, arhitekture, umjetnosti i bilja, postala je i osobna spona s autorom «Mediterranskog Brevijara», rekao bih svete knjige Sredozemlja. Onog istog Sredozemlja, čiji sam dašak iz krošnji ljtih naranača mog dubrovačkog đardina, spremlijenog u staklenku ukusne marmelade, sa zahvalnošću i divljenjem, nosio ovom mudracu, gore na Sjever. Rođeni Mostarac, s katedri Sorbonne i Sapienzae, iz političkog egzila, nije se strašio prozvati termite civilizacije: rušitelje Starog mosta i one Dubrovnika. Za mene je, iz dubrovačke perspektive, koju danas, ponekad do sljepoće, zamućuje podivljali turizam, dragocjeno otkriti, kroz refleksiju druge Venecije, skrovito i magično naliče svega onog znanog, bezbroj puta ispričanog, imaginiranog, prezasićenog, patvorenog, turistima zatrpanog svijeta prošlosti i sadašnjosti slavnih gradova.

Slavko Goldstein «1941, godina koja se vraća»: u ozbiljna i zloslutna vremena, kad je Orwellova 1984. već dobrano tu, a Goldsteinova 1941, nedavno proživiljena 1991, još jednom se sve jasnije ocrtava na horizontu, ovo je obavezno štivo za sve one koji vjerojatno neće biti u stanju zaustaviti strašnu spiralu povijesti, ali koji žele preuzeti svoj dio iaspersovske odgovornosti i oduprijeti se svim onim vanjskim i unutrašnjim, faustovskim manipulacijama, indoktrinacijama, falsifikacijama i freudovskim fiksacijama, koje teže da ono tinjuće zlo u nama prevlada i sinergijom banalnosti mnogih pojedinačnih zala, doveđe do kataklizičkih posljedica, koje Goldstein kroz tragediju svoje obitelji dovodi do razine univerzalnosti. Memento i putokaz prema iskupljenju.

Marko Sjekavica

Gabi Abramac

Irene Flunser Pimentel & Margarida de Magalhães Ramalho
Vlak iz Luksemburga
Židovske izbjeglice koje Portugal
1940. nije spasio
O Comboio do Luxemburgo.
Os refugiados judeus que Portugal não salvou em 1940
Lisabon, A Esfera dos Livros, 2016

U knjizi *Vlak iz Luksemburga, Židovske izbjeglice koje Portugal 1940. nije spasio* autorice Irene Flunser Pimentel i Margarida de Magalhães Ramalho govore o povijesnim okolnostima i sudbini 293 Židova koji su 7. studenog 1940. napustili Luksemburg i zaputili se prema Portugalu, koji je u Drugom svjetskom ratu zadržao neutralan status. Tijekom neutralnosti, portugalska je vlada pokušavala maksimalno kontrolirati ulazak izbjeglica u Portugal, koji su se ondje ukrcavali na brodove kojima su bježali od nacizmom zahvaćene Europe. Portugalske su vlasti, radi kontrole, slale brojne cirkularne obavijesti svojim konzulatima da poostre izdavanje ulaznih viza, istodobno ih ograničavajući samo na tranzitne, bez mogućnosti dobivanja trajne boravišne vize. No bilo je pojedinaca poput Aristidesa de Sousa Mendesa, portugalskoga konzula u Bordeauxu, koji je ignorirao naredbe Ministarstva vanjskih poslova, uslijed čega su krajem lipnja 1940. na portugalske granice dolazile tisuće izbjeglica s portugalskom vizom. Nakon što su engleske i španjolske vlasti obavijestile Portugalce o tome, portugalska je vlada, plašći se da više neće moći kontrolirati kaotičnu situaciju, donijela razne mjere koje su urodile zatvaranjem graničnih prijelaza Irun i Vilar Formoso, te poništavanjem svih viza koje je izdao Sousa Mendes. Te mjere znatno su smanjile priljev izbjeglica na granice. U otpremanju vlakova koji su dolazili iz Luksemburga, između kolovoza i listopada 1940., sudjelovao je i Gestapo. Dolazak vlakova sa židovskim izbjeglicama uzrokao je trzavice između portugalske policije i portugalske vlade, budući da su mnogi putnici dolazili bez dokumenata ili nisu imali valjane tranzitne vize, ali su zalaganjem židovskih organizacija iz Lisabona ipak uspjeli ući u zemlju. No trećem transportu iz Luksemburga, o kojem govori ova knjiga, to nije pošlo za rukom. Nakon što su im portugalske vlasti odbile dati autorizaciju za prelazak graničnoga prijelaza Vilar Formoso, izbjeglice su provele više od tjedan dana u vagonima, u kojima su boravili u nehumanim uvjetima, promrzli i preživljavajući na

kruhu, kavi ili ponekad juhi koju su im donosili žitelji iz okolice. Nakon desetaka dana pregovora da se izbjeglicama dopusti ulazak, Salazarova vlada prekinula je pregovore i uskratila im mogućnost ulaska u Portugal. Vlak s izbjeglicama vraćen je u Francusku, gdje su Židovi bili zadržani još nekoliko dana u vagonima, dok ih Nijemci nisu odlučili internirati u stari logor u Mouserollesu, pored Bayonnea. Poslije nekoliko mjeseci pušteni su iz pritvora, nakon čega su neki uspjeli otići u druge države, a neki su ostali u Francuskoj pod višjevskim režimom. Od potonjih su rijetki preživjeli logore smrti. Na temelju neobjavljenih arhivskih dokumenata i razgovora s preživjelima i članovima njihovih obitelji, autorice u knjizi detaljno istražuju povijesne okolnosti uslijed kojih trećem vlaku iz Luksemburga nije bio odobren ulazak u Portugal. Vlak iz Luksemburga sastoji se od sadržaja, posvete, kazala skraćenica (str.11–13), predgovora (str.15–17), pet poglavlja (str.19–270), zaključka (str. 271–277), popisa putnika (str. 279–294), dodatka sa svjedočanstvima preživjelih (str. 295–319), bilješki (str. 321–360), bibliografije i popisa izvora (str. 361–369), kazala osobnih imena (str. 371–382) te zahvala. Prva dva i posljednja dva poglavlja napisala je Irene Flunser Pimentel, a treće je rad Margaride de Magalhães Ramalho. Dodatak sa svjedočanstvima sastoji se od tri transkribirana intervjuja, koje je obavila organizacija USC Shoah Foundation, te adaptacije predavanja koje je jedna od preživjelih putnica toga konvoja održala u Luksemburgu u travnju 2013. godine.

Prvo poglavlje, „Dolazak Hitlera na vlast: Portugal i Luksemburg u Europi zatvorenih vrata 1933 – 1939“ (str.19–73), govori o povijesnim okolnostima u kojima Hitler osvaja vlast i započinje s eliminacijom političkih neprijatelja, te o antisemitizmu u nacističkoj Njemačkoj. Potom opisuje uspostavu diktature u Portugalu, nakon što 1932. premijer postaje António Oliveira Salazar. Salazar je novi režim nazivao Estado Novo, tj. „nova država“. U svojim govorima naglašavao je razliku između „nove države“ i ostalih europskih totalitarnih i diktatorskih režima. Izraziti antikomunizam Salazarove države bio je srođan postvkama talijanskoga i njemačkoga režima. Nakon potpoglavlja o Noći dugih noževa i Nürnberškim zakonima Flunser Pimentel govori o židovskom pitanju i antisemitizmu u Portugalu. Premda su njemački i portugalski režim dijelili antikomunističke stavove, antisemitizam nije bio ugrađen u politički sustav i ideologiju „nove države“, unatoč stavovima nekih intelektualaca. Četiri stoljeća nakon prisilnih konverzija portugalskih Židova na katoličanstvo 1497, te Inkvizicije iz 1537, mala židovska zajednica, koju su činili većinom potomci sefardskih Židova pristiglih sa sjevera Afrike u XIX stoljeću, bila je savršeno integrirana u portugalsko društvo. Nakon Velikoga rata zajednica

se povećala za mali broj aškenaskih Židova, koji su došli iz Njemačke, Poljske i Rusije, bježeći pred pogromima. Poglavlje se nastavlja opisom stava „nove države“ o dolasku prvih izbjeglica. Od 1933. portugalska državna politika postajala je sve restriktivnija prema sve većem priljevu osoba bez državljanstva i Židova koji su tražili utočište u Portugalu. Za ulazak u Portugal bilo je potrebno ishoditi vizu u jednom od portugalskih konzulata. Godine 1933. u Portugalu je živjelo stotinjak njemačkih Židova, prema kojima se Salazarov režim odnosio kao i prema svim drugim strancima. Uslijed globalne ekonomske krize dobivanje radnih dozvola bilo je otežano, a u srpnju 1933. donesen je zakon po kojem se zabranjuje rad strancima. Te godine ponovno se pojavila ideja o židovskom naseljavanju u Angoli. Istodobno je Marcelo Mathias iz Ministarstva vanjskih poslova, u obrazloženju ukidanja zakona iz 1913, po kojem su levantinski Židovi iz Soluna imali pravo na portugalsko državljanstvo, izrazio strah od „semit-skoga problema“ koji bi dozvola ulaska Židovima izazvala budući da su oni „nomadski orijentirani te rasno i vjerski različiti, zbog čega ih se praktički ne može asimilirati“. Između 1935. i 1939. portugalski režim stvara paravojne organizacije i radi na oblikovanju nacije, slijedeći dijelom modele talijanskoga fašizma i njemačkoga nacional-socijalizma. Portugalska je „nova država“ bila formirana u kontekstu diktatura novoga kova koje su se pojatile u Europi u trećem desetljeću XX stoljeća, no poput svih tih režima imala je neke posebnosti. S talijanskim fašizmom i njemačkim nacionalsocijalizmom zajednički su joj bili antiliberalizam, antisocijalizam, te iznad svega antikomunizam. No i ove zajedničke odrednice imale su svoje posebnosti. U Hitlerovoju Njemačkoj antikomunizam je bio usko vezan uz antisemitizam, a u Portugalu nije bilo tako. Flunser Pimentel nadalje opisuje status Židova u Luksemburgu uslijed političkih previranja, zbivanja koja su uslijedila nakon aneksije Austrije 1938, te odluke donesene na konferenciji u Évianu, na kojoj Portugal nije sudjelovao, ali je slijedio primjer koje su dogovorele zemlje sudionice. Poput Švicarske, Norveške, Nizozemske i Švedske, portugalska vlada uvela je restriktivne mjere na granicama. Od 28. listopada 1938. svi „židovski imigranti“ morali su imati turističku vizu koja je vrijedila trideset dana. U listopadu 1938. portugalska policija upozorila je brodske kompanije da neće dopustiti iskrcaj „židovskih imigranata“ koji nemaju odgovarajuću vizu i policijsko odobrenje. Zbog tih ograničavajućih mjera, priljev stranaca primjetno je pao između 1937. i 1938. godine. U međuvremenu se u Njemačkoj dogodila Kristalna noć, nakon koje je 26. studenog 1938. Armindo Monteiro, portugalski veleposlanik u Londonu, Salazaru skrenuo pozornost na debatu koja se o statusu Židova u Njemačkoj vodila pet dana prije toga u zastup-

ničkom domu u Londonu, gdje se ponovno otvilo pitanje teritorijalnoga židovskog rješenja naseљavanjem u Angoli. Autorica produbljuje povijesni okvir u Luksemburgu 1938. i 1939, te opisuje nova ograničenja koja su priječila ulazak u Portugal. Žbivanja u Luksemburgu proširuje širim kontekstom, te tako kronološki opisuje napad na Poljsku, prve mjeseca rata, kao i nacističku antisemitsku politiku u Poljskoj. Na sam dan napada na Poljsku, 1. rujna 1939, Salazar je izdao službeni dokument o portugalskoj neutralnosti. Salazar je, osim premijerske, obnašao i dužnost ministra vanjskih poslova (1936 – 1947) i ministra rata (1936 – 1944). Njegova politika imala je tri glavna cilja: obraniti kolonijalni imperij, zaštiti Portugal od aneksionističkih pretenzija susjedne Španjolske, te očuvati savezništvo s Velikom Britanijom kao i kontinuitet režima.

U drugom poglavlju, „Invazija i okupacija Luksemburga 1940.” (str.75–135), opisuje se invazija na Luksemburg koja se dogodila 10. svibnja 1940. godine. Nakon invazije, većina članova vlade pobegla je na jug zemlje, a potom u Francusku, kamo je prebjegao i veliki dio žitelja. Podaci o broju Židova u Luksemburgu u svibnju 1940. nisu ujednačeni i idu između 4000 i 5000. Smatra se da je u masovnom egzodusu Luksemburžana prema Francuskoj bilo i oko 1700 Židova. Autorica detaljno opisuje funkcioniranje luksemburške vlade u pariškom egzilu, kao i ulogu Aristidesa de Souse Mendesa, portugalskoga konzula u Bordeauxu. Nakon cirkularnoga pisma br. 14, kojim je diplomatima naloženo da obustave izdavanje viza, Sousa Mendes našao se pred dilemom u kojoj se morao opredijeliti između pomaganja izbjeglicama i neposluha prema svojoj vladu, svjetan posljedica koje je to nosilo. Odlučio je odobriti vize svima koji ih traže, bez diskriminacije po vjerskoj, političkoj ili rasnoj osnovi, znajući da će ga to stajati položaja. U tri dana, između 17. i 19. lipnja, Sousa Mendes odobrio je tisuće viza te naredio konzulima u Bayonneu i Toulouseu da učine isto. U noći 19. srpnja Nijemci su bombardirali Bordeaux, što je potaknulo bijeg izbjeglica prema Bayonneu, kamo se i sam Sousa Mendes uputio 20. lipnja. Došavši onamo, nastavio je izdavati vize te naredio vicekonzulu da čini isto. Dana 24. lipnja opozvan je s dužnosti, no u Portugal je pristigao tek 8. srpnja, čitavo vrijeme po putu izdajući vize, te čak vodeći veliku grupu izbjeglica do jednoga udaljenoga graničnog prijelaza do kojega nije bila došla odluka vlade. Pored detaljnoga opisa djelovanja Souse Mendesa kao središnjega dijela poglavlja, autorica govori o dolasku izbjeglica u Portugal, o međunarodnim organizacijama koje su im ondje pružale pomoć, o izbjeglicama u Lisabonu i na drugim lokacijama te o francuskim, poljskim, nizozemskim i belgijskim izbjeglicama u Portugalu. Nakon toga slijedi povjesna analiza djelovanja luksemburške vlade u

portugalskom egzilu, kamo je prebjegla iz Francuske, opis položaja Židova u okupiranom Luksemburgu, te uloge vrhovnoga rabina Josepha Serebrenika. Nadalje se pomno obrađuje položaj luksemburških izbjeglica u Francuskoj i inicijative koje je vlada u egzilu poduzimala u vezi s njihovom situacijom. Poglavlje završava opisom transporta koji je 8. listopada krenuo prema Portugalu, detaljno analizirajući sve okolnosti, ključne osobe i organizacije koje su sudjelovale u njemu.

Treće poglavlje, „Treći transport” (str.137–176) dovodi nas do centralnoga dijela knjige, koji je predstavljen u uvodu ovoga prikaza. U tom dijelu kombiniraju se podaci iz povijesnih dokumenata, osobne korespondencije, osobnih bilješki i svjedočanstava preživjelih sudionika transporta. Svaka etapa toga putovanja detaljno je opisana. Analiziraju se i pojedinačne sudbine, kao i pravna pitanja vezana za okolnosti uslijed kojih je tom vlaku odbijen ulazak u Portugal.

Četvrto poglavlje, „Novi slučaj vlaka koji dolazi iz Luksemburga i kojem je 1941. zabranjeno ući u Španjolsku” (str.177–230), bavi se općim i administrativnim pitanjima vezanim za židovske izbjeglice. Govori se o poteškoćama ulaska u Sjedinjene Američke Države, sudbini putnika u Bayonneu te izbjeglicama u Portugalu 1941., u svijetu zatvorenih vrata. Ovo poglavlje donosi i dvije detaljno opisane izbjegličke sudbine. Obogaćeno je fotografijama osobnih dokumenata židovskih izbjeglica, izlaznih i ulaznih viza i fotografijama svih etapa njihova puta. Poglavlje prati i dolazak rabina Serebrenika u New York, gdje osniva Židovsku informativnu službu, te kao njezin čelnik neumorno radi na ishođenju ulaznih američkih viza za Židove iz Luksemburga. Također se obrađuje položaj luksemburških Židova u Francuskoj, kao i slučaj vlaka koji je zadržan na španjolskoj granici i u Barceloni.

„Zastrašujuće godine Holokausta u Luksemburgu između 1942. i 1945.” (str.231–270) peto je i posljednje poglavlje. Dosljedno ostatku knjige, slijedi obrazac u kojem se isprepleću dijelovi širega povijesnoga konteksta s onima koji prate uži interes ovoga rada. Tako je potpoglavlje o operaciji „Barbarossa” popraćeno dijelom o getoizraciji i prvim deportacijama Židova u Luksemburgu, a nakon toga slijedi potpoglavlje o konferenciji u Wannseeu, na koje se nastavljaju podaci o deportacijama iz Luksemburga u Poljsku. Poglavlje završava tekstom o oslobođenju Luksemburga i epilogom.

Zaključak donosi popis putnika iz studenoga 1940. i neke zaključne bilješke. Premda se središnji dio knjige bavi rasvjetljavanjem okolnosti uslijed kojih tom vlaku nije bio odobren ulazak u Portugal, teme i doprinos ovoga rada mnogo su širi. Iscrpno, informativno i vrlo čitljivo, autorice raščlanjuju cjelokupni kontekst istraživanoga problema. Ova knjiga izvrstan je prikaz

političkih i društvenih zbivanja u Portugalu za vrijeme Drugoga svjetskog rata, napose međunarodnih odnosa Salazarove vlade u to doba. Također saznajemo sve okolnosti u kojima se Luksemburg zatekao u to doba, sudbinu njegovih stanovnika i djelovanje luksemburške vlade u egzilu. Kroz sintezu tih podataka i šire povijesne slike u Europi, autorice u taj kontekst smještaju sudbinu židovskih izbjeglica isprepletenu s osobnim biografijama i djelovanjem osoba kao što su konzul Sousa Mendes, rabin Serebrenik ili Albert Nussbaum, predsjednik židovske zajednice u Luksemburgu, koji je kao izbjeglica u Lisabonu vodio transmigracijski ured organizacije Joint Distribution Committee. Knjiga je napisana u dobrom balansu između akademskoga diskursa i stila prihvatljivog širem čitateljstvu. Također je dojmljiv primjer kolaboracijskoga rada u kojem su optimizirani istraživački, metodički i analitički alati kojima autorice raspolažu.

Dr. SC Gabi Abramac je lingvist i stručnjak za međunarodne odnose. Doktorirala je na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu iz područja socio-lingvistike, radom o jeziku i identitetu hasidskih zajednica u Brooklynu. Stručna usavršavanja iz područja međunarodnih odnosa i međunarodnog razvoja završila je u New Yorku i Washingtonu. Radila je za organizacije UN, OSCE i World Learning. U Zagrebu od 2000. godine vodi školu stranih jezika Sokrat. Vodeći svoju školu stranih jezika osmisnila je modernu i uspješnu metodu učenja stranih jezika nazvanu SFARM metoda. Godine 2003., kao stipendistica Seton Hill Sveučilišta iz Pennsylvanije, pohađala je program Yad Vashem centra u Jeruzalemu. YIVO Centar za židovska istraživanja u New Yorku dodijelio joj je stipendiju za učenje jidiša, književnosti i kulture 2013. i 2014. godine.

Autorica je brojnih članaka o židovskim jezicima i zajednicama u dijaspori. Stručni je suradnik Hrvatskog povijesnog portala. U Balkanskom književnom glasniku vrši funkciju urednice za prijevodnu književnost. Članica je Hrvatskog filološkog društva, Hrvatskog društva za primjenjenu lingvistiku, Linguistic Society of America, Association for Jewish Studies i LINEE+. Objavila knjigu "Dos heylike yidish vort: Jidiš i drugi jezici ortodoksnih Židova u New Yorku".

gabi.abramac@zagreb-yiddish.eu

Sofija Živković

Prizivanje Vajlda u Drinčićevoj ulici

„Dorijan Grej je napisan za 16 dana”, glasio je jedan moj post na Fejsbuku od pre nekoliko godina, „Vidi se da ga zbrzao”, reče ispod tog posta jedna moja frendica, u šali. Ne sećam se više gde sam pronašla taj podatak, možda kod Crnjanskog u eseju gde govorи o najavi Vajldovih dolazaka po Engleskoj gde ga grozničavo i burno najavljuju kao: *Dolazi!!! Dolazi!!! Ko dolazi? Ko dolazi? Oskar Uajld, Oskar Uajld! Veliki estet! Veliki estet!* Taj roman spada svakako u moje najdraže knjige, a taj junak u ubedljivo najdraže likove koje sam srela u književnosti. Drugim rečima, može mi neka druga knjiga biti omiljenija, ali ne i junak. Nemam neoboriv argument zašto, možda jednostavno zato što je *Slika Dorijana Greja* bila prva knjiga koju sam pokušala da čitam na engleskom, sa nekih 15-ak godina. Otac mi ju je delegirao, pored Dikensovog *Pikvikovog kluba* i jedne figure kupljene u Staroj prodavnici retkosti (sa malim sertifikatom unutra), no Dikensa nisam ni približno tako iščitavala. Tada mi je otac rekao da je, spremajući se za London, kao vrlo mlad, učeći engleski koji kod njegove generacije nije bio toliko rasprostranjen, često je ponavljao *nightingale*, u krug, iz priče *Slavuj i ruža*. Knjigu Vajldovih priča nisam imala, ali sam došla do priče preko interneta, koji se sa mojih 17, recimo, već pomaljao uverljivo. *For Love is wiser than Philosophy*, i sav *pathos* te atmosferu, što mi ni malo nije umanjivalo istinosnost poruke, instant me je kupio. Isto se dogodilo sa *Srećnim princem*.

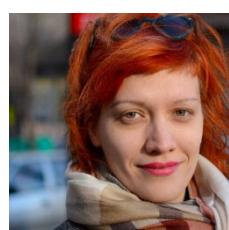
Manično traganje za paralelama, konekcijama i spojnim tačkama između mene i drugih, mene i ulica, ili knjiga, personalizovanje prošlosti i sadašnjosti, dovelo me je do toga da je baš jedna od prvih knjiga sa pečatom naše porodične kolekcije bila *Estetika Đorđa Andelića* iz 1936, gde Vajld i Dorijan Grej zauzimaju posebno mesto. Vajld (Wilde) je u isticanju, voljenju, davanju prednosti Lepoti bio vrlo *wild*, to zaista nije kliše, čitavo njegovo stremljenje, dekor, zapažanja bili su u njenoj službi. Svojevremeno sam *Slici Dorijana Greja* dala podnaslov, za samu sebe, da se lepše podsetim srži, „roman o estetici”. Prekorevali su ga zbog preimaćstva koje je davao estetici spram etike, no nije bio prvi, čitali smo o tome još kod Leona Jevrejina. Vajldova isključivost prema Lepoti kao vrhunskom smislu i vrednosti sveta uklapa se sa Fukoovim pasusom gde citira Dovera: parafraza bi bila da je čežnja za lepotom iminentno usađena u čoveka i nema strogo polnu

podeljenost, budući da je reč o čežnji prema lepoti kao takvoj.

Vajld je svakako fluidna pojavnost, ali ne zbog dobro znanog razloga zašto je bio utamničen, već zato što je prevazilazio granice i identitetske kalupe, rođen u Dablinu, a imam osećaj da je sržno Londoner, Irac, a Englez u arhetipsko-stereotipskom smislu (možda zato što nije izjavio ono što je Beket na pitanje je li Englez: „Nisam Englez, naprotiv“), uređivao je ženski časopis *The Woman's World*, za koji je pisao članke o uređivanju kuće, modi, čipkama i prikaze zaboravljenih romana... Pominjući razloge utamničenja i kako je nastao *De profundis*, ne možemo zaobići ni sadašnji trenutak, pošast koja nas je sve naglo zatočila. Osećaj zatočenosti, tačnije, nemogućnosti izlaska na ulicu, ni u dvorište zgrade, višestruko je frustrirajuće iskustvo. Svakako da nije reč o samici ili tamnici, ali svejedno, implozivno je sve to, tragamo za *izlaskom iz kuće*, preko izlaska iz sebe ili upotpunjavanja nekih pukotina nastalih prebrzim hodanjem sa teme na temu, sada je odjednom sve stalo, rekapitulira se štošta i spremno je za restart. Tesan je osećaj nekonzumiranja ulica, kafea, ta vrsta stagnativne discipline, tačnije statičnosti u koju sam najpre zapala sa dokumentom pečatiranom na aerodromu, sa zaočušenih 28 dana karantina. Bila sam odsutna dva meseca iz Beograda, a suštinski tri, jer iako moj stan jeste grad za sebe, on ipak tek u sadejstvu sa šetnjama čini celinu. Vreme je za preslišavanje starih lektira, „starih boja i nemira“, a gde bih drugde nego u ovoj potpuno beskompromisnoj usmerenosti na sebe mogla da otkrijem Đordja Markovića Kodera, savremenika Vajldovog? U čekanju dve njegove prozne knjige, kupljene po fantastičnih 200 dinara na *Kupindu*, presabiram *De profundis* i ostalu karantinsku literaturu, i mislim o moru. Da li će uspeti ove godine da odem u Mohakar, u Almeriju? Berlin i London su izvesniji, jer je godišnje doba nerelevantno, ali andaluzijski pejzaž sa bademom i narandžama ipak je upitan.

The sea washes away the stains and wounds of the world, kaže Euripid, a Vajld ga citira u tamnici.

Ovaj članak je objavljen u martu 2020. u okviru temata *Irski Libartes*.

Sofija Živković je objavila knjige *Sobe* (poezija), *Kafa u pet* (poezija), *Intimni vodič kroz Dorćol i okolinu*, (proza), *Trojna monarhija* (izabrana poezija na mađarskom i nemačkom), a u Austriji je izašla njena knjiga poezije na nemačkom, pod nazivom *Grüne Nacht in Babylon*, Aramo, Beč, 2018.

Prevela je sa španskog Kortasarovu knjigu predavanja *Časovi književnosti*. Živi u Beogradu.

Aron Albahari

Jevreji u Srbiji i Beogradu

Hronika jednog prisustva kroz dokumente srpskih vladara, putopise stranaca i službene protokole

Krajem prošle, 2020. godine, iz štampe je izašla knjiga pod naslovom „Jevreji u Srbiji i Beogradu: hronika jednog prisustva kroz dokumente srpskih vladara, putopise stranaca i službene protokole. Autor knjige je Aron Albahari, kome je ovo treća knjiga sa određenim jevrejskim sadržajem.

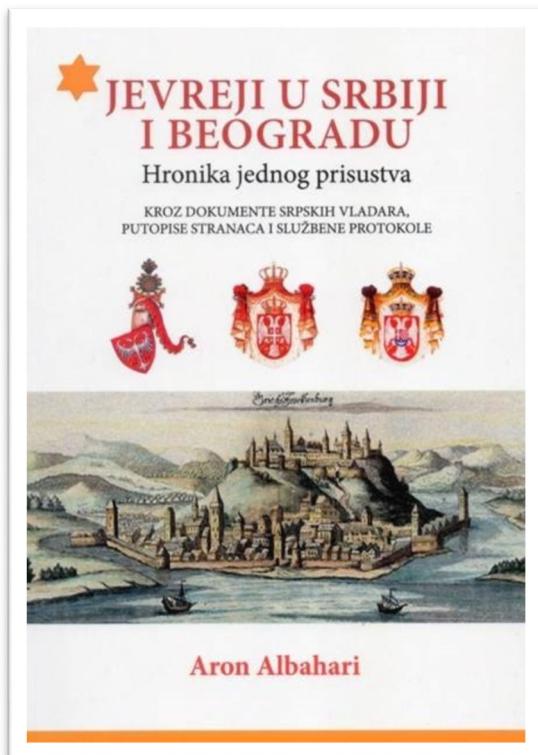
Tematski ona predstavlja hronologiju koja kalendarski beleži prisustvo i život Jevreja u više gradova Srbije i Beogradu, u vremenu od 9. veka pa do početka Drugog svetskog rata. Daje brojne informacije u vezi njihovog života i rada, sa ciljem prezentovanja jednog istorijskog sleda relavantnih činjenica koje prate tu prisutnost. Svima koje ta tema može interesovati, ova knjiga treba da pruži jasniju sliku istorijskog toka tog prisustva, kroz brojne informacije i podatke, a time i da posluži upoznavanju šire publike sa ovom temom na jedan popularan i zanimljiv način. Osnovni izvori podataka su javni dokumenti, pojedini zapisi i zakoni Nemanjića, Obrenovića i Karađorđevića, kao i podaci koje daju strani putopisci i diplomate pri svojim dolascima ili prolascima kroz Srbiju i Beograd. Osim u delu u kome se ovi podaci odnose na Jevreje, ti putopisi su svakako zanimljivi i manje poznati za opštu istoriju Srbije i Beograda. Time je ova knjiga interesantna i za šиру čitalačku publiku.

Knjiga prezentuje i veći broj relavantnih izvora koji mogu pomoći istraživačima, naučnoj i akademskoj zajednici, hroničarima i istoričarima da se lakše upute na njih, i tako dođu do što većeg broja primarnih izvora sa informacijama o životu Jevreja u Srbiji.

Imenski Registar i Registar imena gradova, koji su dati na kraju, takođe pomažu i olakšavaju istraživačko i stručno korišćenje podataka iz nje, ali i svakom zainteresovanom olakšavaju pretragu za određenim podacima iz sadržaja knjige koji se odnose na određene ličnosti ili mesta – gradeve. Sve to je popraćeno i brojnim kolor slikama i fotografijama.

Konačno, ali i ne manje važno, knjiga ima za cilj da beleženjem ove hronologije na određeni način oda poštu jednom životu i življenju, ali jednakom pomogne održavanju sećanja i uspomene na jednu dinamičnu i bogatu istoriju jevrejskog naroda na ovom prostoru, koji je svojom raznovrsnom aktivnošću dao, nažalost posle skoro biološkog i fizičkog uništenja u Drugom svetskom ratu, ponajviše

„samo“ ostavio traga u opštoj istoriji Srbije. Zato ova knjiga treba da sačuva i održi uspomenu na to prisustvo i život jedne vredne, aktivnošću raznovrsne i duhovno bogate nemale grupacije ljudi – Jevreja Srbije, koji su vekovima pokušavali i nalažili svoje mesto, i materijalno i duhovno, i sveotvorno i versko, na prostoru Beograda, Šumadije, Kosova, Srema, Banata, Bačke... današnje Srbije!

U ovom broju

Štefan Cvajg: *Svet seksa*

Miljenko Jergović: *Čačanski fanatik*

Milan Vlajčić: *Nobelovac na nišanu*

Vatikana

Milica Rožman: *Ženi Lebl*

Marko Sjekavica: *Pismo iz lopudskog gubilišta u okupirani Gruž*

Gabi Abramac: *Irene Flunser Pimentel & Margarida de Magalhães*

Ramalho, Vlak iz Luksemburga

Sofija Živković: *Prizivanje Vajlda*

***Aron Albahari: *Jevreji u Srbiji i Beogradu*

Alia Mundi

Magazin za kulturnu raznolikost

<https://istocnibiser.wixsite.com/ibis>

<http://aliamundimagazin.wixsite.com/alia-mundi>

Ne zaboravite da otvorite

www.makabijada.com

http://balkan-sehara.com/prica1_2017.html

Istraživački i dokumentacijski centar

www.cendo.hr

Lamed

List za radoznaće

Redakcija - Ivan L Ninić

Adresa: Shlomo Hamelech 6/21

4226803 Netanya, Israel

Telefon: +972 9 882 61 14

e-mail: ninic@bezeqint.net

<https://listzaradoznaće.wixsite.com/lamed>

Logo Lameda je rad slikarke
Simonide Perice Uth iz Vašingtona